

El jaciment de Can Filuà : dades per a la interpretació del món funerari de l'edat del bronze

Armentano i Oller, Núria

Avis legal

Aquesta obra està subjecta a una llicència Reconeixement-NoComercial-SenseObresDerivades 2.5 de Creative Commons. Se'n permet la reproducció, distribució i comunicació pública sempre que se'n citi el titular dels drets i no se'n faci un ús comercial. No es pot alterar, modificar o generar una obra derivada a partir d'aquesta obra. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/es/legalcode.ca>.

1.- Agraïments.....	2
2.- Introducció.....	4
3.- Marc general on s'insereix l'estudi.....	7
3.1.- Contextualització cronològica i geogràfica.....	8
3.2.- Dades funeràries del Neolític final al Bronze mig.....	10
3.3.- Tractament i avaluació de dades.....	15
4.- L'anàlisi antropològica de Can Filuà.....	18
4.1.- Objectius.....	19
4.2.- Material.....	21
4.3.- Metodologia.....	23
4.4.- Resultats.....	28
5.- Conclusions.....	43
6.- Bibliografia.....	48
6.1.- Bibliografia de la base de dades.....	49
6.2.- Bibliografia general.....	54
7.- Annexos.....	59
7.1.- Figures.....	60
7.2.- Taules.....	81
7.3.- Transparències.....	94
7.4.- Fotografies.....	96
7.5.- Inventaris.....	112

I. AGRAÏMENTS

En primer lloc vull expressar el meu agraïment a la Dra. Assumpció Malgosa, qui m'animà a tirar endavant seriosament l'estudi de la població de Can Filuà. I va ser ella també qui, anys enrere, em va desvetllar, a mi que vinc del camp de l'arqueologia, l'interès pel món de l'antropologia. Bona part d'aquest treball es deu, en tots els sentits, a ella.

Els inicis del meu pas pel Laboratori d'Antropologia de la Universitat Autònoma però, no haurien estat iguals sense en Santi Safont i l'Àlícia Alesan, a qui vull agrair d'una manera molt sincera la seva dedicació i paciència a l'hora d'ajudar-me sempre que ho he necessitat. La seva profunda dedicació a l'antropologia m'ha estat un estímul per dur a bon terme el treball.

Sense el material antropològic de Can Filuà tampoc no hi hauria hagut treball de recerca. Vull agrair la feina de l'equip d'arqueòlegs que excavaven el 1992 la sepultura, i especialment donar les gràcies a en Miquel Martí i a la Roser Pou, que també m'han ajudat a acabar de replantejar alguns aspectes del treball. Les seves anotacions, crítiques i comentaris m'han anat molt bé.

També vull agrair sincerament les crítiques desenfadades del Daniel Garreta i la Montse González, arqueòlegs convençuts, amb qui he compartit tantes coses, dins i fora del món de l'arqueologia.

Agraeixo també les facilitats del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya a l'hora de la recerca de dades de jaciments concrets, i l'ajut especial de la Sra. Araceli Martín, que ha tingut l'amabilitat de recordar algunes dades de la Base de Dades i de fer suggeriments per a tirar endavant el treball.

I sobretot, vull agrair l'ajut moral, tècnic, i domèstic incondicional d'en Ferran, el meu marit, company també d'aquesta aventura.

2. INTRODUCCIÓ

I la mort és el misteri per excel·lència.
Ella ens despulla del que *tenim*
per deixar-nos tan sols reduïts a l'essencial,
al que *som*.

C. Poch i Avellán

La mort no només és una qüestió més a considerar entre d'altres, sinó que és *la* qüestió fonamental davant la qual tot ésser humà ha d'enfrontar-se en un moment o altre al llarg de la seva vida. Amb aquest tema ens hi trobem els homes i les dones d'ara, però també va ser el gran misteri de la gent del passat d'arreu, i ho seguirà sent per les futures generacions. La diferència, però, entre les societats passades i la nostra, referent a aquest tema, és que la mort actualment és el gran tabú del nostre temps, mentre que en d'altres societats i moments històrics passats la visió de la mort no tenia perquè, com avui, no ser viscuda plenament. "A finals del segle XX hem superat molts prejudicis, avui sembla que es pot parlar de tot, que tot és qüestionable, que tot pot ésser posat en dubte, i que tot pot tenir una solució... Tanmateix, de la mort sembla que no se'n pugui parlar". (Poch 1996).

Estudiar la mort i els morts com una finalitat, pot semblar no solament absurd sinó també una broma de mal gust per a molts, però de fet l'estudi de la vida és l'altra cara de la moneda de l'estudi de la mort, perquè no es pot entendre una sense l'altra. Personalment l'interès que tinc per aprofundir i recrear la vida dels homes i dones de les societats del passat m'és inseparable de l'estudi de la mort d'aquests mateixos. Estudiar la vida queda lligat a estudiar-ne la mort, i a l'inrevés.

Però no som pas davant d'un treball sobre la pedagogia de la mort o de la finitud, si bé tenir la consciència que la mort és un fet inevitable i individual ara, ahir i sempre, de cara a la recreació de la vida dels homes i dones del passat, ens situa directament davant l'estudi de l'evidència més directa que hi ha d'aquests, les seves mateixes restes físiques.

Un dels principals objectius de l'arqueologia radica justament en aquest refer la vida de la gent que generà el registre arqueològic. L'arqueologia, per això, recorre a les tècniques d'una gran varietat de científics, des d'experts en radiocarboni a botànics, i el paper de l'arqueòleg modern és aprendre la millor manera d'aplicar i interpretar tota aquesta informació des del punt de vista arqueològic. D'aquesta mateixa manera, és l'antropologia física qui proporciona la gran quantitat d'evidències referent al registre ossi humà i que enriqueixen els coneixements de l'arqueòleg respecte el passat que s'estigui estudiant.

La clau de la investigació dels esquelets humans del passat no només radica en utilitzar les restes per a determinar-ne l'edat i el sexe de l'esquelet, o algunes

característiques bàsiques com l'estatura, el pes, i la lateralitat de l'individu, sinó també examinar aspectes com el seu estat de salut en vida, la qualitat de vida, establir semblances familiars, algun tipus de variacions hereditades, com morien, quina alimentació i dieta feien...

La moderna antropologia física ha mostrat la tendència a ocupar-se cada vegada més de la interpretació de les poblacions que estudia deixant enrere la base única en què es fixava fins fa relativament pocs anys, la descripció. Sobre la base d'aquella descripció no hi cabia res més que la morfologia i la tipologia. Actualment, doncs, aquestes només són dues de les moltes qüestions importants a les quals l'Antropologia pot aportar dades, ja que l'intent d'interpretar la població abarca aspectes com: "reconstruir la manera de viure, què i com menjava, si treballava, si es traslladava, quina mida tenien els grups, quina estructura social mantenien i com afectaven les diferències, quines malalties patien, quin tractament feien als seus morts... tot això dins d'un marc geogràfic, temporal i cultural". (Malgosa i Subirà 1996).

Les qüestions que cal plantejar davant d'unes restes òssies humanes, doncs, cal que siguin prou agudes perquè realment aquestes ens parlin de la seva societat, i no ens quedem en treballs descriptius únicament. Per l'arqueologia l'esquelet humà representa una matèria d'investigació no menys fructífera que la ceràmica, els metalls, l'arquitectura o qualsevol altre camp d'estudi, històric o prehistòric. En efecte, ja la "Nova Arqueologia als anys 60 i 70 es plantejava d'una forma sistemàtica l'especificitat del registre funerari com a font d'informació privilegiada sobre l'estructura social i la cultura" (García, J.M. 1995); actualment és sabut i reconegut que les restes humanes poden proporcionar abundant informació sobre la vida de la pròpia gent del passat, i de fet, cap reconstrucció social pot considerar-se completa sense un examen antropològic de la comunitat.

Si tant des de la disciplina de l'arqueologia com des de la de l'antropologia es camina cap a la interpretació de les dades, intentant explicar el passat, i reconstruint-lo, l'anàlisi de tots aquests aspectes comentats que es poden plantejar a partir de l'estudi exhaustiu de les restes humanes òssies ens situa dins d'un model d'estudi bioarqueològic on la col·laboració entre els diferents investigadors de l'antiguitat és imprescindible i única per anar superant i trobar punts d'unió entre les limitacions que té cada disciplina.

La finalitat de tots és oferir la reconstrucció de les condicions de vida d'un passat el més completament possible, tot allò que ens permeti conèixer qui eren i com vivien. Només així, tenint com a exemple la manera de viure i de plantejar-se la vida que tenien els homes i les dones del passat, ens podem qüestionar la nostra pròpia vida, la nostra societat, i creure'ns que és possible, si cal, canviar-la.

3. MARC GENERAL ON S'INSEREIX L'ESTUDI

El present treball cal entendre'l dins d'un projecte ampli que abarca l'estudi del món funerari des de la fi de la cultura dels Sepulcres de Fossa, el Neolític Mig, fins l'inici del nou horitzó cultural anomenat dels Camps d'Urnes, que es desenvolupa cap al Bronze Final. L'atenció del treball se centra en l'estudi d'aquests 1500 anys aproximadament d'història que separen dos horitzons culturals més o menys ben definits. Comparat amb els períodes anterior i el següent, l'interval de temps que es posa en estudi no presenta una dinàmica clara del món funerari. L'àmbit geogràfic del treball se centra, en un primer moment a la zona del Vallès, però com a projecte a llarg termini pretén ser ampliat a nivell de tot Catalunya.

El *hiatus* comença després d'un neolític mig que a nivell sepulcral és esplendorós i ben representat al Vallès. És un moment en què es generalitza l'enterrament individual a l'aire lliure, amb sepulcres excavats al subsòl, i es configuren les primeres grans necròpolis. Tradicionalment aquest període s'ha identificat amb el Grup dels Sepulcres de fossa. A la zona del Vallès l'estructura bàsica d'enterrament es caracteritza per les fosses, que són sepultures excavades al terra, de diferent tamany i forma en què es disposa el cos del difunt. Les necròpolis de Sepulcres de fossa es poden considerar com a veritables cementiris, com és el cas del jaciment de Camí de Can Grau (La Roca del Vallès) i la Bòbila Madurell (St. Quirze del Vallès).

Durant el neolític final sembla que aquesta uniformitat es perd per retornar a una diversitat en l'espai sepulcral i heterogeneïtat de formes d'enterrament. Finalment, la Cultura dels Camps d'Urnes torna a uniformitzar els seus enterraments. Són pobles que incineraven els morts i en col·locaven les cendres dins d'una urna, que enterraven després a terra. Entre les necròpolis més conegudes es destaca la de Can Missert (Terrassa).

És doncs entre la Cultura dels Sepulcres de Fossa i la dels Camps d'Urnes el marc on s'insereix la investigació. El fet de començar per les comarques del Vallès rau tant per proximitat i major coneixença personal, com perquè des de ja fa uns anys ha esdevingut una zona d'important creixement industrial i d'expansió urbanística i d'infraestructures viàries que ha comportat una forta i constant remoció de terres, i per tant s'hi ha detectat i trobat un bon número de restes arqueològiques. Tot i l'arbitrarietat dels límits geogràfico-polítics actuals a l'hora d'investigar el passat a nivell prehistòric, els esmentats respondrien a una pràctica organitzativa per tal de tirar endavant la investigació comarca a comarca i, per altra banda, a la necessitat d'estudis aprofundits referents a aquest període de temps que necessita Catalunya, en comparació a d'altres punts de la Península Ibèrica que compten amb una documentació arqueològica més rica per aquests períodes, com l'argàrica, la tartèssica, etc.

De fet la necessitat d'estudiar el registre funerari d'aquest interval de temps a l'àrea comentada respon fonamentalment a la necessitat que hi ha a nivell científic-arqueològic d'aclarir, així, alguns aspectes que limiten la sistematització i el coneixement general d'aquesta època; la informació arqueològica que en tenim sovint és dispersa i escassa i, per tant, es fa difícil tenir-ne una visió coherent, tot i que per altra banda sobten les nombroses dades d'alguns dels jaciments concrets excavats i estudiats

en profunditat, sobretot d'aquests últims anys. Aquests resultats, malauradament, no poden ser utilitzats i comparats de manera prou satisfactòria degut al gran buit que presenten la majoria dels jaciments localitzats que hi ha arreu del país; caldria que el grau de coneixement de dades de la majoria de jaciments estudiats fos amb la mateixa profunditat.

El cos del treball és l'estudi concret d'un jaciment arqueològic de la zona del Vallès, i que pertany a un dels moments del marc cronològic escollit. Abans, però, també es presenta la recerca que s'ha fet sobre els altres jaciments de caracterització funerària del Vallès i se'n fa un estat de la qüestió, punt de partida per a realitzar futurs estudis antropològics aprofundits amb cadascun d'ells, i ampliar, així, el número de dades disponibles.

El jaciment estudiat és el de Can Filuà, ubicat al terme de Santa Perpètua de Mogoda, i excavat el 1992 pel Servei d'Anàlisis Arqueològiques de la Universitat Autònoma de Barcelona. L'estudi antropològic detallat de les restes que es van recuperar d'aquest jaciment, així com la interpretació d'aquestes tenint present l'estructura de la fossa i detectant les fases d'enterrament dels individus al llarg del temps, posa de manifest com un estudi antropològic actual pot parlar-nos de molts aspectes sobre els quals es pregunta des de l'Arqueologia, que van des de les característiques de la població excavada, a inferències de tipus social i ritual, per tal d'interpretar de manera integrada la societat que està estudiant.

L'apartat de recerca d'informació referent als jaciments del Vallès, tot completant una base de dades de 44 jaciments arqueològics de manifestació funerària (localitzats fins aquesta data), amb la informació bàsica i pràctica per a poder tirar endavant futurs estudis més aprofundits que responguin a hipòtesis i plantejaments de caire més global, ens situarà les restes humanes en estudi dins d'un quadre cronològic general on queden establertes les diferents manifestacions funeràries de l'àrea i interval de temps definits. D'altra banda només la situació dels jaciments en el context cronològic i geogràfic permet entendre com era el món d'aquells moments. És doncs imprescindible la recollida de dades disperses, però fonamentals per a qualsevol interpretació global de la vida entre el Neolític final i el Bronze mig.

Si bé les propostes d'investigació són extremadament ambicioses, l'estudi realitzat de Can Filuà que aquí es presenta, amb els objectius concrets que s'han tingut presents a l'hora de tirar-lo endavant, -i que responen fonamentalment a il·luminar sobre la vida i la mort al llarg de l'Edat del Bronze a Catalunya-, pot servir de model pels jaciments d'aquesta cronologia documentats al Vallès, a fi d'aconseguir una visió més clara de la societat d'aquest moment.

És evident que la recollida de dades sobre els jaciments funeraris del Vallès, i l'estudi aprofundit d'un d'ells com a possible pauta del que es podria fer amb els altres, és una petita aportació dins del que ha de ser el recull de dades antropològiques sobre tot Catalunya, i l'anàlisi coherent que se'n podrà fer d'aquestes per tal que ens parlin de la vida d'un moment del passat molt concret: des de la fi dels sepulcres de fossa del Neolític mig, fins a l'arribada dels camps d'urnes del Bronze final.

Per a la recerca i recopilació d'informació que s'ha fet referent al període que ens interessa, que té per fronteres la fi dels sepulcres de fossa, i l'inici de la cultura dels camps d'urnes, s'ha cregut adient recollir, de tots els jaciments excavats fins al moment, aquella informació bàsica i pràctica que facilités, apostant pel projecte que es preveu a llarg termini, la consulta, i per tant l'inici d'un treball d'investigació bio-arqueològica, sobre cada un dels jaciments funeraris del Vallès.

L'elaboració d'una *base de dades* que inclogués aspectes com la localització del jaciment, qui en va ser el responsable durant l'excavació, quan es va excavar, on és cada col·lecció, la datació, i els estudis realitzats, publicacions, etc... ha estat imprescindible per tal de recollir i organitzar la informació de comparació. D'altra banda, l'obtenció d'una panoràmica de la situació arqueològica i antropològica que abarca des del Neolític final al Bronze mig, obre la possibilitat de nous estudis.

A més de tenir sistematitzades aquesta sèrie d'informacions pràctiques per a les futures anàlisis antropològiques que cal fer en els jaciments citats, s'ha volgut fer una primera valoració de la informació que recull la base de dades incidint en una sèrie d'aspectes que sens dubte cal tenir presents alhora de dotar significació històrica a les dades, entre d'altres: 1) valorar fins a quin punt el període acotat cronològicament ofereix o no diversitat en el món de la manifestació funerària, i si aquesta diversitat mostra diferències entre una i altra comarca comparada, 2) fins a quin punt influeix l'època o l'any de la campanya d'excavació en la identificació d'allò que es troba amb l'excavació: tipus de jaciment, restes arqueològiques... i restes antropològiques, 3) la valoració que hi ha hagut de les restes antropològiques al llarg del temps per part dels equips d'arqueòlegs que han excavat tals jaciments...

La base de dades inclou, per tant, de manera esquemàtica i resumida els següents apartats informatius:

SITUACIÓ			TIPOLOGIA FUNERÀRIA	EXCAVACIÓ		CRONOLOGIA		PRESÈNCIA DE RESTES HUMANES				
JACIMENT	POBLACIÓ	COMARCA		DIRECCIÓ	CAMPANYA	PERÍODE	DATA-C14	SI/NO	RESPON. ACTUAL	ESTUDI ANTROPOLÒGIC		
										Si/No	Autor	any

- o Nom del jaciment
- o Població
- o Comarca
- o Tipologia funerària del jaciment
- o Direcció de l'excavació
- o Any de la campanya d'excavació
- o Període al qual és adscrit el jaciment
- o Datacions absolutes
- o Entitat o persona responsable actual de les restes
- o Estudi antropològic (autor, i any)

La recerca d'informació s'ha fet sobre fonts bibliogràfiques, d'on s'han obtingut les dades a partir de les quals s'ha elaborat la base de dades dels jaciments. A part de la consulta d'articles publicats dels jaciments d'interès, ha estat amb la lectura de les Memòries d'excavació i de les Cartes Arqueològiques de les comarques les Vallès Oriental i Occidental, del Servei d'Arqueologia, i la consulta als Museus i a vegades als propis investigadors, el que ha permès verificar i completar les dades de la majoria de referències que es tenia dels jaciments.

El **nom del jaciment**, la **població** on es troba i la **comarca**, són dades informatives que s'han obtingut dels mateixos articles consultats i memòries d'excavació; són dades que ens situen de manera ràpida el jaciment del qual estem parlant.

Respecte a la **tipologia funerària** cada jaciment documentat inclou una caracterització per tal d'homogeneitzar el màxim possible la informació sobre enterraments que es donen al llarg de la cronologia escullida –de per sí mot heterogènia– distingint només tres tipologies diferents:

- a) fosses d'enterraments col·lectius.
- b) sepulcres megalítics.
- d) enterraments en coves, abrics o baumes.

Cap de les categories no distingeix si es tracta d'enterraments individuals, en parella o col·lectius, aspecte que es deixa per a analitzar en posteriors estudis, un cop s'hagin tirat endavant els pertinents estudis antropològics.

Tal i com es pot apreciar no s'han tingut en compte les dades trobades sobre el tipus d'enterrament en quan a enterrament *primari* o *secundari*, ja que no s'ha vist clara la raó d'algunes de les atribucions a aquests, fetes sobretot a enterraments secundaris; molt sovint no s'ha realitzat l'estudi sobre les restes humanes o bé no s'han tingut en compte els processos tafonòmics com per a poder determinar amb certesa si es tracta o no d'un enterrament secundari.

Tot i que l'estudi que ens interessa vol incidir sobre la manifestació funerària i els tipus d'enterraments al llarg del període, dins de la categoria de les *fosses d'enterrament* queden també inclosos els jaciments que han proporcionat restes antropològiques determinades com a enterraments *sense intenció funerària*, si bé queden com a subgrup diferenciat dins de les esmentades *fosses* perquè ens ha semblat interessant distingir aquesta atribució.

Si bé són nombroses les referències sobre els enterraments en *coves*, *esquerdes*, *abrics*, *baumes*... sovint aquests termes són emprats sense distinció a la bibliografia i, tot i que ni poden ni haurien d'usar-se com a sinònims, en realitat resulta molt ambigua una discriminació, per exemple, de coves i covetes atenent-nos al tamany, denominació toponímica, número d'inhumacions... Conscients que superar aquesta problemàtica –i la confusió i polèmica que pot generar-se– resulta un obstacle imponent a l'hora d'elaborar una base de dades com la que es presenta, s'ha decidit no fer distinció entre tals descripcions, i es presenten com un bloc tipològic els enterraments realitzats tant en *coves*, *abrics*, *baumes*, *esquerdes*... etc.

En canvi el jaciment descrit com a *roca foradada* s'ha inclòs dins de la tipologia de sepulcres megalítics, ja que forma part d'un conjunt megalític important de la zona.

La **direcció d'excavació** o grup que va fer-se càrrec de l'excavació figura en els articles i memòries d'excavació, però, en alguns casos no s'ha trobat la referència de la persona responsable que va tirar endavant l'excavació, ens referim especialment a aquelles excavacions que van fer-se fa molts anys. El mateix passa amb l'**any de la campanya**, que quan es tracta de referències antigues no es té constància de l'any que es van dur a terme les troballes. Quan no apareix l'any ens referim a la no excavació de tal jaciment tot i la seva descoberta i notificació a l'administració.

L'apartat de **cronologia** vol recollir l'estat de les datacions absolutes dels jaciments per tal de contribuir al coneixement que hi ha de l'àrea i període en estudi. Malauradament no tots els jaciments compten amb resultats de cronologia d'aquest tipus, i la gran majoria han estat adscrits cronològicament a un o altre període sobretot a partir de la tipologia ceràmica trobada amb les inhumacions. L'ítem de **període** aporta informació sobre aquesta adscripció cronològica de cada jaciment, tingui o no datacions absolutes fetes. Respecte aquest tipus d'informació no es té clara l'adscripció de la majoria de jaciments a un o altre moment cronològic i s'utilitza una franja cronològica molt àmplia, com és el cas dels sepulcres megalítics; malgrat això l'adscripció s'ha assumit com a punt previ per a una primera ordenació. Està clar que de forma paral·lela als estudis antropològics aprofundits caldria tirar endavant estudis sobre els altres materials de les fosses, cronològics...

Pel que fa al responsable o **entitat responsable actual** de les restes i material que s'obtingué del jaciment en alguns casos s'ha hagut de recórrer a informacions orals, obtingudes personalment o via telefònica, del director de l'entitat, museu o institucions diverses, on es troben localitzades les restes, o bé de l'arqueòleg responsable de l'excavació.

A **estudi antropològic** inclou les anàlisis antropològiques realitzades de les restes humanes dels jaciments localitzats i, si és el cas, ressenya qui i quan ho va fer. S'inclouen les referències en aquest sentit s'han trobat en els articles consultats, annexos de les memòries d'excavació, etc.

Pel que fa a la **bibliografia** de cada jaciment –apartat que queda recollit fora de la taula de la base de dades per tal de poder-se presentar amb el format del treball el paper- cal esmentar que s'ha considerat oportú incloure aquelles referències que citen d'una manera més important o extensa el jaciment o troballa, i les que aporten dades sobre les restes antropològiques. A partir de l'article, o articles que acompanyen cada jaciment es pretén facilitar la recerca de informació més àmplia d'aquest. La bibliografia es troba a l'apartat 6.1 (vegi's *Bibliografia de la Base de dades*) del treball.

	JACIMENT	POBLACIÓ	COMARCA	CARACTERIT.	DIR. EXCAVACIÓ	CAMP.	
1	Can Pallàs	St. Quirze del Vallès	V. Occidental	Cova/abric/bauma	O.Granados	1973/1999	1
2	Cova de l'Endal	Gallifa	V. Occidental	Cova/abric/bauma	Grup d'Arqueologia de St.Feliu de Codines	1960-62	2
3	Cova del Frare	Matadepera	V. Occidental	Cova/abric/bauma	A. Martín	1977/1986	3
4	Cova d'en Manel	Matadepera	V. Occidental	Cova/abric/bauma	-	-	4
5	T. De St. Oleguer	Sabadell	V. Occidental	Cova/abric/bauma	J.C. Serra i Ràfols, i Vicenç Renom	1947/48	5
6	Torre Negra	St. Cugat del Vallès	V. Occidental	Cova/abric/bauma	R.Subirana, i M. Llongueras	1966	6
7	Cau I de la Mostela	Llinars del Vallès	V. Oriental	Cova/abric/bauma	J.C. Serra i Ràfols	1953	7
8	Cau II de la Mostela	Llinars del Vallès	V. Oriental	Cova/abric/bauma	J.C. Serra i Ràfols	1953	8
9	Cova de Solanes	Caldes de Montbui	V. Oriental	Cova/abric/bauma	M. Garriga	1969	9
10	De les Madrigueres	Bigues i Riells	V. Oriental	Cova/abric/bauma	J. Estrada	finals '60	10
11	Bòbila Madurell	St. Quirze del Vallès	V. Occidental	Fossa d'enterrament	A.Bordas, J.Díaz, R.Pou, A.Parpal, M.Buch	1987-1992	11
12	Can Ballarà	Terrassa	V. Occidental	Fossa d'enterrament	J.Díaz, i X.Carlús	1994	12
13	Can Bosc de Basea	Terrassa	V. Occidental	Fossa d'enterrament	Palet i Barba	1916	13
14	Can Coll	Cerdanyola del Vallès	V. Occidental	Fossa d'enterrament	M.Aznar (aficionat)	1985	14
15	Can Filuà	Sta. Perpètua de Mogoda	V. Occidental	Fossa d'enterrament	M. Martí, i M. Buch	1992	15
16	Can Soldevila III	Sta. Perpètua de Mogoda	V. Occidental	Fossa d'enterrament	Museu de Sta. Perpètua	1978	16
17	Can Vinyals	Sta. Perpètua de Mogoda	V. Occidental	Fossa d'enterrament	Museu de Sta. Perpètua i Sabadell	1978	17
18	La Florida	Sta. Perpètua de Mogoda	V. Occidental	Fossa d'enterrament	R. Marcet, i J. Morral	1980	18
19	La Serreta	Rubí	V. Occidental	Fossa d'enterrament	J.Díaz, i J.Villafruela	1996	19
20	Pla de Bruguera	Castellar del Vallès	V. Occidental	Fossa d'enterrament	M. Gongonells, i M. Molist	1992-93	20
21	Turó de la Verdulaga	Castellbisbal	V. Occidental	Fossa d'enterrament	J. Pi	1954	21
22	Bòbila Pau Padró	Les Franqueses del Vallès	V. Oriental	Fossa d'enterrament	E.Ramon	1964	22
23	Can Raich	Granollers	V. Oriental	Fossa d'enterrament	M.Martí	1996	23
24	Vall Suau	St. Quirze del Vallès	V. Occidental	Sense intenció funerària	X.Carlús	1995	24
25	Can Roqueta	Sabadell	V. Occidental	Sense intenció funerària	A.Martín, P.González, i R.Mora	1989	25
26	Sitges de la UAB	Cerdanyola del Vallès	V. Occidental	Sense intenció funerària	CRAC	1988-90	26
27	Roca foradada de Can Gol	La Roca del Vallès	V. Oriental	Roca foradada	J. Estrada	Mitj. Segle	27
28	Can Llobateres	Barberà del Vallès	V. Occidental	Sepulcre megalític	Vicenç Renom, i Germans Boix	1948	28
29	Serracavallera	Sentmenat	V. Occidental	Sepulcre megalític	R.Subirana	1961	29
30	Cabana del Moro=D.de Cèlecs	La Roca del Vallès	V. Oriental	Sepulcre megalític	J.Colomines	1929	30
31	Can Gol I	La Roca del Vallès	V. Oriental	Sepulcre megalític	A. Panyella	1950	31
32	Can Gol II	La Roca del Vallès	V. Oriental	Sepulcre megalític	J. Estrada	1948	32
33	Can Planes = Can Solà	La Roca del Vallès	V. Oriental	Sepulcre megalític	Pericot	1950	33
34	Castell Ruf	Sta. Maria de Martorelles	V. Oriental	Sepulcre megalític	Serra i Ràfols	1954	34
35	Coilet de Can Gurri	Vallromanes	V. Oriental	Sepulcre megalític	A.Guilleumes	1952	35
36	Criac I	Castellterçol	V. Oriental	Sepulcre megalític	Solé, i J. Almirall	1944-45	36
37	Criac II	Castellterçol	V. Oriental	Sepulcre megalític	J. Almirall	1945	37
38	Cruïlles	Aiguafreda	V. Oriental	Sepulcre megalític	R.Batista, i Centre Excursionista de Vic.	1962	38
39	El Casuc	Castellterçol	V. Oriental	Sepulcre megalític	Aficionats locals.	Mitj. Segle	39
40	El Gavatz	Castellterçol	V. Oriental	Sepulcre megalític	Aficionats locals, i R. Batista	1949	40
41	Mas Clamí	Castellterçol	V. Oriental	Sepulcre megalític	J. Colomines, i Batista	1957/58	41
42	Pedra Gentil	Vallgorguina	V. Oriental	Sepulcre megalític	??	Mitj. Segle	42
43	Serra de l'Arca I	Aiguafreda	V. Oriental	Sepulcre megalític	F.Vilademunt, i J.Godiol.	1923/1962	43
44	Serra de l'Arca II	Aiguafreda	V. Oriental	Sepulcre megalític	R. Batista	1962	44

JACIMENT	PERÍODE	DATACIONS C14	PRESÈNCIA DE RESTES HUMANES				
			SI/NO	RESPONSABLE ACTUAL	ESTUDI ANTROP.		
					SI/NO	AUTOR	ANY
1 Can Pallàs	Neolític final-Bronze	-	si	Servei d'anàlisi UAB, i Museu d'H. de Sabadell	no	-	-
2 Cova de l'Endal	Neolític mig-Bronze mig	-	si	Museu Arqueològic de St. Feliu de Codines	no	-	-
3 Cova del Frare	Neolític final	4450+/-100 BP (MC 2297)	si	Museu Municipal d'Art de Terrassa, i MAC	En curs	Vives, E.	-
4 Cova d'en Manel	calcolític-Bronze	-	si	-	no	-	-
5 T. De St. Oleguer	Calcolític	-	si	Museu d'Història de la Ciutat de Sabadell	si	F. Cuesta	1985
6 Torre Negra	Calcolític	-	si	Museu d'Història de la Ciutat de Sabadell, i MAC	si	Campillo (cranis)	1968
7 Cau I de la Mostela	Neolític final-Bronze	-	no	-	no	-	-
8 Cau II de la Mostela	Calcolític	-	no	-	no	-	-
9 Cova de Solanes	Bronze	-	no	-	no	-	-
10 De les Madrigueres	Calcolític-Bronze	-	si	Col.lecció particular E.Ramon Valls, i J. Estrada.	no	-	-
11 Bòbila Madurell	Bronze mig	3350+/-90 BP (UBAR 87)	si	Museu d'Història de la Ciutat de Sabadell	si	Mercadal, O. Martín, A.	1988
12 Can Ballarà	Bronze antic-mig	3460+/-60 BP (UBAR 557)	si	Servei d'anàlisi UAB	En curs	González, M.	-
13 Can Bosc de Basea	Bronze Antic	-	si	Museu Cartoixa de Valparadís de Terrassa	no	-	-
14 Can Coll	Bronze inicial	-	si	Museu d'Història de la ciutat de Sabadell	no	-	-
15 Can Filuà	Bronze antic-mig	3500+/-50 BP (UBAR 555-556)	si	Servei d'anàlisi UAB	si	Armentano, N.	1998
16 Can Soldevila III	Bronze Antic	-	si	Museu de Sta. Perpètua	si	Vives, E.	1982
17 Can Vinyals	Neolític final	-	si	Museu de Sta. Perpètua	si	Campillo	1980
18 La Florida	Neolític final	-	si	Museu de Sta. Perpètua, i Univ. de Girona (?)	no	-	-
19 La Serreta	Bronze inicial	datacions C14 en curs	si	Servei d'anàlisi UAB	si	Alesan, et. Al.	1997
20 Pla de Bruguera	Bronze antic-mig	-	si	Pendent de dipòsit	En curs	Trellisó, L.	-
21 Turó de la Verdulaga	Calcolític-Bronze	-	si	-	no	-	-
22 Bòbila Pau Padró	Bronze antic	-	si	Col.lecció J.Estrada. Museu de Granollers	no	-	-
23 Can Raich	Calcolític-Bronze inicial	-	si	Museu de Granollers	si	Vives, E.	1998
24 Vall Suau	Bronze inicial	datacions C14 en curs	si	Locals CRAC, en tràmit trasllat a Sabadell	si	Majó, T.	1995
25 Can Roqueta	Bronze mig	*	si	Museu d'Història de la Ciutat de Sabadell	si	Malgosa, A. Majó, T.	1995
26 Sitges de la UAB	Bronze antic	-	si	Magatzems museu de Cerdanyola	si	Serrallonga, J.	1995
27 Roca foradada de Can Gol	Calcolític	-	no	-	-	-	-
28 Can Llobateres	Neolític final-Bronze	-	si	Museu d'Història de la Ciutat de Sabadell	no	-	-
29 Serracavallera	Neolític final-Bronze	-	no	-	no	-	-
30 Cabana del Moro=D.de Cèlecs	Neolític final-Bronze	-	no	-	no	-	-
31 Can Gol I	Neolític final-Bronze	-	no	-	no	-	-
32 Can Gol II	Neolític final-Bronze	-	no	-	no	-	-
33 Can Planes = Can Solà	Neolític final-Bronze	-	no	-	no	-	-
34 Castell Ruf	Neolític final-Bronze	-	no	-	no	-	-
35 Collet de Can Gurri	Neolític final-Bronze	-	no	-	no	-	-
36 Criac I	Neolític final-Bronze	-	no	-	no	-	-
37 Criac II	Neolític final-Bronze	-	no	-	no	-	-
38 Cruïlles	Neolític final-Bronze	-	no	-	no	-	-
39 El Casuc	Neolític final-Bronze	-	?	?	no	-	-
40 El Gavabx	Neolític final-Bronze	-	no	-	no	-	-
41 Mas Clamí	Neolític final-Bronze	-	no	-	no	-	-
42 Pedra Gentil	Neolític final-Bronze	-	no	-	no	-	-
43 Serra de l'Arca I	Neolític final-Bronze	-	si	Museu Episcopal de Vic	no	-	-
44 Serra de l'Arca II	Neolític final-Bronze	-	?	?	no	-	-

La base de dades presenta la informació de 44 jaciments arqueològics documentats a les comarques del Vallès que representen les tres grans tipologies funeràries establertes: *cova/abric/bauma*, *fossa d'enterrament* i *sepulcre megalític*. Tot i que a la base de dades no queda especificat cal recordar que dins d'aquestes tres formes s'hi amaga una heterogeneïtat més gran; el grup definit com a *coves/abrics/baumes* reuneix una sèrie de jaciments força diferents entre ells, si bé tots es caracteritzen, en principi, per un aprofitament humà de les característiques naturals del terreny per a enterrar els seus morts, ja sigui en una cova, esquerd, abric, bauma. Les diferències, com podrien ser de mida, número d'inhumacions... són, però, en alguns casos, notables. Ens trobem amb la mateixa situació quan ens situem davant del grup etiquetat com a *fosses*, que inclou, com ja s'ha comentat, enterraments individuals, de parella, i col·lectius, indistintament. Alguns d'aquests jaciments, a més, han estat descrits com enterraments primaris, d'altres secundaris. Les diferències, doncs, entre els jaciments de la mateixa categoria també poden ser notables. Els *sepulcres megalítics* segurament són el grup més ben definit en principi, si bé tampoc no s'ha distingit entre grans megalíts, dòlmens i sepulcres de corredor o galeries cobertes; s'ha pres com a característica principal la construcció, més gran o més petita, amb grans blocs posats drets, coberts per altres i tot plegat recobert per un túmul sostingut per un cròmlac.

Certament, doncs, podem afirmar que els 1500 anys que separen l'horitzó cultural dels Sepulcres de fossa amb l'horitzó cultural dels Camps d'urnes ofereixen un món de pràctiques funeràries que no es caracteritza per una sola tipologia d'enterrament; dins de la zona geogràfica escollida es donen tres grans formes d'enterrament, i aquestes es presenten no de manera homogènia, sinó sota diferents formes. Cal valorar, però, si realment aquests tres grans grups tipològics són tal heterogeneïtat per 1500 anys, com a mínim, d'història.

Si s'observen les tipologies funeràries tenint present el període que s'ha atribuït a cada jaciment sembla que des del Neolític final al Bronze mig es donen de manera indistinta les tres tipologies definides (figura 1), ja que hi ha representades les tres tipologies a totes les èpoques. Tot i que no hi ha una clara correspondència entre període/forma d'enterrament, en el gràfic s'observa la tendència a disminuir el número d'enterraments en *coves* i a augmentar-ne a les *fosses* al llarg del temps.

Pel que fa a la distribució de les diferents tipologies funeràries establertes (figura 2) dels 44 jaciments 17 conformen la caracterització de *sepulcre megalític*, i 16 la de *fossa d'enterrament*. La freqüència de la *cova/abric/bauma* és de 10 en total. Destaca, doncs, en principi, la representativitat molt igualdada de les tres grans tipologies funeràries a la zona. Cal recordar, però, que dins de les fosses hi ha inclosos 3 jaciments dels quals les seves restes en principi no presenten una intenció funerària. El número de *fosses d'enterrament*, llavors, és de 13 jaciments.

No és d'estranyar que els *sepulcres megalítics* siguin el tipus d'enterrament més documentat al Vallès, si bé aquestes construccions en pedra han estat i són l'estructura funerària sovint més fàcilment identificable a nivell arqueològic; ja des de finals de segle passat, quan l'arqueologia a Catalunya encara estava molt lligada al món de

l'excursionisme, un bon número de dòlmens i d'estructures de grans pedres situades en punts més o menys estratègics van cridar l'atenció de molt homes i dones del país.

Si bé podria semblar similar la descoberta i localització de jaciments en *coves*, *abrics* i *baumes*, perquè són llocs també de fàcil reconeixement, la freqüència de tals jaciments no és tan gran segurament perquè sovint aquests espais han estat habitats o usats esporàdicament, però de forma continuada fins als nostres dies, i per tant la degradació, i fins desaparició, dels nivells més antics pot haver estat important. Les *coves*, *abrics* o *baumes* que ofereixen un registre arqueològic intacte són aquells casos que sortosament han quedat segellats o enterrats, o bé que es troben en l'actualitat en llocs de molt difícil accés.

Són interessants les dades que comparen les tipologies funeràries a les dues comarques estudiades (figura 3). Destaca la presència majoritària dels *sepulcres megalítics* al Vallès Oriental i, en canvi, la presència majoritària de les *fosses d'enterrament* al Vallès occidental; força igualat és el número de jaciments en *cova/abric/bauma* a una i altra comarca. Per a l'explicació de tal panorama fóra interessant endegar una anàlisi en més profunditat sobre el tema, investigació que s'aparta de la línia d'investigació del treball que ara es presenta.

La majoria de *sepulcres megalítics* es troben en zones muntanyoses, ja sigui de la serralada litoral (Sta. Maria de Martorelles, Vallromanes, Vallgorguina...) o de la serralada prelitoral (Castellterçol, Aiguafreda...). Les *fosses d'enterrament*, d'altra banda, es troben a les planes vallesanes (Cerdanyola, Terrassa, Rubí, St. Quirze...).

Si bé l'orografia del terreny creiem que es pot relacionar, en bona part, amb la manifestació funerària, veiem que la tipologia dels jaciments excavats al llarg del segle ha anat variant segons les èpoques d'excavació. A la figura 4 queden recollits els tipus de jaciments descoberts o excavats al segle XX en períodes de vint anys. Es plasma com les troballes i excavacions de *sepulcres megalítics* predominen fins al anys 60, quan ja se n'havien trobat el 83,3%; i en canvi, fins a la data només s'havien excavat el 15,4% de *fosses d'enterrament*. Per a la interpretació del gràfic cal tenir present que no és fins el 1914, quan Bosch Gimpera funda l'Escola d'Arqueologia i Prehistòria de Barcelona, dintre la Universitat, que l'arqueologia es professionalitza. Per al nostre estudi només comptem amb un jaciment d'aquest tipus documentat al llarg dels primers vint anys del segle, Can Bosch de Basea. Si bé són nombroses les excavacions i troballes de *sepulcres megalítics* durant la primera meitat de segle, que com comentàvem anteriorment és relacionable amb la facilitat i accessibilitat d'aquests jaciments per part de gent no especialitzada, a la segona meitat predomina l'augment progressiu de les descobertes i excavacions de *fosses d'enterrament*; la reestructuració de l'economia, sobretot de la indústria i els serveis, i les implicacions territorials d'aquestes als anys 60 i 70 accentuen la transformació de noves àrees catalanes com el Vallès esdevenint importants nuclis d'activitat, i que permeten la descoberta de nous jaciments arqueològics al sòl, *-fosses d'enterrament-* fins llavors intactes. Es dispara la tendència, sobretot, a partir dels anys 80 quan a més a més arriben les influències de la Nova Arqueologia –en discussió des de finals dels 60 als Estats Units- a Catalunya, i s'adecuen tant els conceptes com la metodologia arqueològica a les noves aportacions i tendències que revolucionen la disciplina arqueològica. L'ús de la metodologia científica, l'explicació davant la descripció, el raonament deductiu davant de l'inductiu, la contrastació... són aspectes que provocaren un canvi decisiu en l'arqueologia, juntament

amb el desenvolupament de les noves tècniques de prospecció i excavació arqueològica. És dins d'aquest context que s'explica la presència d'excavacions de *fosses d'enterrament*, en augment fins als nostres dies. A nivell burocràtico-administratiu només recordar que no és fins el 1981, després de la restauració de la Generalitat, quan es fa obligatòria la presentació de les memòries d'excavació de totes les excavacions que es realitzen a Catalunya; així mateix és en aquest moment quan es comencen a tirar endavant la realització de les Cartes Arqueològiques per a cada comarca de Catalunya, aspectes que faciliten l'actuació científica i programada als jaciments.

L'evolució que es presenta a la figura 5 sobre la constància de restes humanes als jaciments excavats, i sobre el nombre d'estudis antropològics realitzats, té una explicació paral·lela a la comentada sobre la identificació i excavació de les *fosses*. L'interès per les restes antropològiques per part d'arqueòlegs és progressiu al llarg del segle, com pot veure's amb la freqüència de restes humanes documentades als jaciments de manifestació funerària; si bé als anys 60 sembla que ja és important tal registre arqueològic, els estudis antropològics no prenen relleu fins als 80. Tot i la progressiva importància que sembla que van prenent dins del món de l'arqueologia, actualment no tots els jaciments amb restes humanes gaudeixen encara de pressupost, o de possibilitats per part dels especialistes interessats, per a què siguin estudiats a nivell antropològic. Algunes inhumacions fetes en *fosses* han estat estudiades de manera ràpida i poc profunda, i no en queda clara, per exemple, la seqüència tafonòmica, o bé si els enterraments dels individus van ser primaris o secundaris. Val la pena apostar per a estudiar en més profunditat alguns casos que semblen molt interessants i dels quals se'n podria obtenir més informació.

La figura 6 ens situa davant d'un altre i problemàtic aspecte que vol posar de manifest l'estudi. El gràfic mostra l'estat de les datacions absolutes (C14) dels jaciments en estudi. Només un 9% dels jaciments compten amb datacions fetes amb C14, actualment el mètode de datació més útil per a l'arqueòleg. La resta de jaciments, tal i com s'ha mostrat a la base de dades, tenen una datació relativa, feta a partir de la comparació i seriació dels artefactes arqueològics (ceràmica, indústria, etc.) associats al jaciment. És evident que si ens trobem davant d'un moment cronològic poc definit a nivell de paral·lels en quan a la cultura material, la necessitat de datar de manera absoluta es fa, en aquest cas, molt necessària. El plantejament sobre si els 1500 anys abarcats esdevenen homogenis o no, si evidencien una sèrie de transformacions que està tenint la societat d'una manera més o menys profunda tot enllaçant el món anterior i següent, seria molt més senzill si partíssim de més datacions absolutes per als jaciments de la zona.

L'estudi antropològic de les restes de Can Filuà s'emmarca, doncs, en aquest estat de la qüestió: etapa poc definida arqueològicament i amb poques dades per a la contrastació antropològica. L'anàlisi realitzada sobre la base de dades reflexa una situació preocupant i ha de ser un toc d'alerta pels qui treballem en l'estudi del món prehistòric a Catalunya. D'altra banda s'observa una tendència a superar aquests esculls tant amb dades cronològiques com en les anàlisis dels materials. El jaciment de Can Filuà gaudeix d'un bon patrimoni en aquest sentit, que permetrà fer una interpretació força integrada dels grup humà que el va generar.

4. L'ANÀLISI ANTROPOLÒGICA DE CAN FILUÀ

Amb l'anàlisi del material antropològic de Can Filuà es pretén aportar informació corresponent a tres àmbits diferents però que entre ells estan íntimament relacionats: el primer àmbit és el corresponent a les característiques de la població, el segon fa referència a les inferències de tipus social que podem fer, i el tercer ens ha d'aportar informació sobre el ritual realitzat.

Els objectius concrets s'enumeren seguint els tres àmbits d'investigació citats. (Vegi's figura 7).

I. Estudiar les característiques de la població.

Per estudiar les característiques de la població es determinarà, en primer lloc, el **número d'individus** que hi ha a cada nivell per a valorar la població enterrada en el seu conjunt. En segon lloc es farà l'estudi paleodemogràfic, que inclou la **determinació del sexe i edat** de cada individu, per tal de definir aspectes paleodemogràfics sobre la població enterrada, així com la **mortalitat, l'esperança de vida ...**, dades que es valoraran a partir de les dades brutes, ja que no és possible -amb els individus que tenim- elaborar una taula de vida i calcular-ne els paràmetres pertinents. Aquests aspectes paleodemogràfics ens poden informar sobre tot un sistema de vida, d'adaptació al medi i d'organització social d'aquella població.

Dins de la caracterització de la població també s'inclou l'estudi antropomètric per apropar-nos a l'aspecte que tenia aquella gent. La determinació de les **característiques físiques dels individus, el càlcul de la talla, l'índex cranial, els caràcters discrets, l'índex enèmic i platimèric**, són aspectes que cal tenir presents, en el nostre cas, no només per a apropar-nos a la reconstrucció antropològica, o a l'anomenada "arqueologia de la gent" (Renfrew i Bahn 1991), sinó per valorar si aquesta població presenta els trets característics de la població que fins al moment hi havia a la zona, o bé si es pot argumentar a nivell antropomètric la suposada vinguda de població del nord al llarg del Bronze Antic. També dins d'aquest àmbit es tirarà endavant l'estudi odontomètric.

II. Inferir aspectes de tipus social.

Com ja s'ha comentat l'estudi dels ossos humans és interessant també des del punt de vista social. "L'anàlisi física dels cossos pot oferir importants dades en relació amb els efectes de la desigualtat social a partir de la incidència diferencial de les malalties causades per un accés diferencial a la riquesa social, reflectida en la suficiència o varietat de la dieta, o per la divisió del treball, observable des de l'estudi comparatiu del desgast dels ossos o de la incidència de traumatismes" (García, V. 1995). Fent les preguntes adients, els ossos humans poden parlar-nos d'aspectes concrets de la societat del moment. És per això que usar dades de la morfometria com la **valoració del dimorfisme sexual, l'estudi de la lateralitat, i marques d'estrés ocupacional**, les caretes d'"squatting", podria parlar-nos sobre una possible diferent valoració social entre homes i dones dins la mateixa societat, de la qual nosaltres en

veurem unes evidències sobre els ossos, conseqüents amb les activitats diferents que aquests van desenvolupar en vida.

L'estudi del creixement, fet sobre individus infantils, i la valoració de l'**estat de salut (patologia i patologia oral)**, serien aspectes que també ens enllacen amb l'aspecte social del moment. En moments d'estrès social, de canvis forts en una societat, els primers que se'n senten són sempre els infants, els individus senils, i les dones. L'estat de salut és fonamental per a concloure si la societat estudiada estava plenament adaptada al medi, i al seu sistema econòmic-polític. De la mateixa manera, inferir sobre la **nutrició** del grup també ens apropa al tipus d'organització i subsistència de la població.

III. Interpretar el ritual i la manifestació funerària.

"L'arqueologia cognitiva" (Renfrew i Bahn 1991) és un dels aspectes més apassionants sobre els quals molts autors han extrapolat teories. Tot i que és evident que no podem saber el perquè de molts dels actes que els homes i les dones de l'edat del Bronze del Vallès feien, relacionats amb el culte i el món dels morts, sí que és possible determinar quins tipus d'enterraments van anar realitzant en aquella sepultura al llarg del temps.

En el jaciment de Can Filuà es pretén interpretar l'**ús de la sepultura** en els seus diferents individus i nivells, i per tant intentar explicar alguns aspectes relacionats amb el ritual d'enterrament que es va desenvolupar. Serà imprescindible un estudi tafonòmic **tafonòmic** de les restes per a poder distingir entre els contextos de deposició intencional dels accidentals.

En aquest treball de recerca es presenta l'estudi de les restes humanes provinents del **Turó de Can Filuà** (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental) recuperades durant la **campanya d'excavació del 1992**. La zona arqueològica va quedar delimitada per vuit estructures, d'entre elles la II, un pou amb una cambra oberta a la paret nord, contenia restes humanes (Buch, *et. al.* 1992) –vegi's fotografia 1.

L'Equip d'excavació que va recuperar les restes va diferenciar pel reompliment de la cambra dos nivells d'enterraments, que "a priori" podrien respondre a dos moments d'utilització de la sepultura diferenciats. Les datacions absolutes realitzades sobre les restes òssies ens situen el jaciment dins l'horitzó d'un Bronze antic-mig (3500+/-50 BP, UBAR 555-556), per a tots dos nivells d'enterrament.

-Nivell A: caracteritzat per restes inhumades que mantenen la quasi total connexió de les seves articulacions. Durant l'excavació s'individualitzaren concretament cinc inhumats; posteriorment amb l'estudi antropològic se n'han determinat dos més i s'han completat els esquelets dels cinc primers a partir dels ossos que no havien estat atribuïts.

-Nivell B: paquet d'ossos barrejats i arraconats a partir dels quals s'han pogut individualitzar tres esquelets al laboratori. Tot i així el número mínim d'individus enterrats en aquest nivell havia de ser de 9, número total de cranis apareguts en el mateix. És remarcable la disposició espacial de la restes ja que, per una banda la gran majoria de les restes postcranials estaven arreconades al costat Est de la cambra, i en canvi, els cranis, es trobaven en grups i pel voltant de la cambra.

El fet de distingir dos nivells d'enterrament es basa en la capa estèril, composta d'argiles marrons i pedres, que hi havia entre un i altre paquet d'ossos -i que oscil.lava entre els 10 cm. a l'oest i 5 cm. a l'est de gruix-. Malgrat aquesta distinció de nivells d'enterrament feta sota criteris arqueològics, amb l'estudi antropològic s'ha evidenciat un traspàs de restes entre un i altre nivell que poden ser atribuïbles a la destrossa que va sofrir el jaciment durant la campanya d'excavació per part de fortius (Buch, *et. al.* 1992), ja que s'han trobat parts de l'esquelet d'individus repartides entre tots dos nivells; el moviment afecta especialment als ossos dels tres individus infantils del grup, considerats finalment del nivell A; cal tenir en compte que aquestes peces més petites són les que poden tenir més mobilitat durant els diferents processos tafonòmics. Tot i així hi ha restes prou significatives que no van quedar registrades clarament en cap dels dos nivells, com són tres cranis adults aïllats que van estar considerats del nivell B, i un crani infantil trobat al nivell B però identificat a través de l'anàlisi antropològica com a pertanyent a un dels esquelets del nivell A.

Durant l'estudi al laboratori s'han confirmat, en alguns casos, les dades obtingudes durant l'excavació i que figuren a la memòria d'excavació, mentre que en altres supòsits s'aporten dades diferents:

- a) A partir de l'anàlisi antropològic s'han pogut posar en connexió gairebé la totalitat de restes del nivell A i, per tant, finalment els individus han quedat molt complets.
- b) En aquest nivell s'havien individualitzat dos individus infantils, l'estudi de les restes, però, confirma que en realitat són tres subjectes infantils ja que entre les restes atribuïdes a aquests dos primers hi havia les d'un tercer, molt més petit d'edat. El crani i la mandíbula d'aquest últim, per altra banda, va ser trobat amb les restes del nivell B però sense registre ni identificació.
- c) La gairebé totalitat de restes postcranials que en un principi es creia que quedaven sense connexió del nivell A han resultat ser d'un únic individu, i que del qual també, analitzant les plantes i els dibuixos realitzats durant l'excavació, les seves restes responien a una posició en connexió.
- d) Pel que fa al nivell B s'han individualitzat de nou tres esquelets, dels quals se n'entreveu la seva connexió esquelètica, si bé aquesta no és tan clara com les dels individus del nivell A.
- e) El que és evident és que en aquest nivell B manquen ossos dels esquelets postcranials comparat amb els 9 cranis també apareguts. Són molt pocs els ossos que han quedat sense poder-se assignar a cap individu a part d'aquests tres determinats.

El fet de no haver participat en la campanya d'excavació on es van recuperar les restes humanes ha fet més difícil, en alguns casos, la interpretació i el maneig de dades durant el treball del laboratori, perquè tot i disposar de la memòria d'excavació i dels dibuixos i plantes, hi ha hagut informació rellevant que s'ha perdut, com és el cas d'algun crani. El treball de laboratori, per tant, ha combinat la documentació disponible de l'excavació amb l'estudi directe sobre els mateixos ossos.

El material al laboratori ja va arribar netejat i siglat, i es va considerar innecessari realitzar un altre siglat únic per les restes humanes, així que sempre es fa referència al siglat fet segons la numeració arqueològica de procedència.

L'anàlisi antropològica ha consistit en l'estudi dels aspectes que permetin assolir els tres grans objectius proposats pel treball, i ja comentats a l'apartat d'objectius (figura 7):

- I. L'estudi de les característiques de la població.
- II. L'estudi d'aspectes de tipus social.
- III. La interpretació del ritual i la manifestació funerària.

1) *NOMBRE D'INDIVIDUS*

El nombre d'individus enterrats s'ha determinat tenint en compte tant les dades arqueològiques com les que s'obtenen del propi estudi de les restes òssies. Part dels individus del nivell A ja estaven correctament individualitzats ja que els esquelets van ser trobats i identificats en connexió gairebé total. Tot i així no estaven complets i han aparegut altres individus, per tant s'ha refet la feina comprovant les restes atribuïdes i les no atribuïdes per completar els individus i individualitzar-ne de nous; per això, s'han utilitzat restes disponibles que no havien estat assignades a cap esquelet, aparellant ossos segons la seva mida, grau de maduració òssia, conservació, color, forma, anomalies i articulacions (Brothwell 1987), i s'han completat esquelets segons la posició que tenien els ossos, a partir de la planta d'excavació, quan això ha estat possible.

Pel que fa a les restes del nivell B s'ha hagut de partir des de zero, individualitzant-les de la mateixa manera, combinant l'estudi directe de les restes òssies al laboratori amb els dibuixos i la posició dels ossos que mostraven les plantes d'excavació.

Així mateix s'ha fet un recompte dels diferents ossos o conjunts ossis, com poden ser els ossos de mans i peus, que juntament amb les peces dentals acostumen a ser determinants en el número mínim d'individus.

2) PRESERVACIÓ DE LES RESTES

Per a fer-nos una idea sobre l'estat de les restes i el tipus d'informació que d'aquestes es podria treure s'ha tirat endavant un estudi tafonòmic i de preservació de les restes, que ha ajudat de manera decisiva a assolir el tercer objectiu del treball.

Per calcular el grau de preservació individual de cada esquelet s'ha utilitzat un índex de preservació a partir de l'expressió determinada per Walker i col.laboradors (1988) i modificada per Alesan (1990). En realitat consisteix en el càlcul de tres índex referits a una agrupació òssia determinada: cintura escapular i extremitat superior (IP_s), cintura pelviana i extremitat inferior (IP_i) i finalment un índex global (IP_g) que inclou tots els ossos anteriors més el crani (Alesan 1990).

$IP_{n(x)} = \frac{\text{Número d'ossos presents}}{\text{Número d'ossos considerats [n(x)]}} \times 100$ <p>on n(x) pot ser:</p> <ul style="list-style-type: none"> n(s) = 10 (escàpules, clavícules, hùmers, radis, cúbits) n(i) = 8 (coxals, fèmurs, tibies, peronés) n(g) = 21 (tots els anteriors més crani, maxil.lar i mandíbula)
--

3) PALEODEMOGRAFIA

Per a una acurada determinació de l'edat s'han utilitzat tots els elements esquelètics possibles que permeten un diagnòstic, prioritzant aquells criteris més fiables segons les característiques de l'edat de l'individu.

Per aquells individus **subadults** s'han seguit les recomanacions de Ferembach *et al.* (1980) i els criteris descrits per Krogman i Iscan (1986). En els infantils fins a 12 anys s'ha prioritzat el criteri de desenvolupament dental: erupció de les peces i grau de maduració de la dentició, seguint els esquemes de Crétot (1978) i d'Ubelaker (1989). En els esquelets d'edat superior als 12 anys s'ha donat preferència al criteri esquelètic basat en el grau d'ossificació i unió epifisària dels ossos llargs (Brothwell 1987, Ferembach *et al.* 1980, Krogman i Iscan 1986). Com a criteris secundaris, la longitud diafisària màxima dels ossos llargs prenent com a patró algunes poblacions antigues (Alduc-Le Bagousse 1988, Stloukal i Hanáková 1978), així com el grau de desenvolupament de l'occipital i de la placa timpànica del temporal (Redfield 1970, Testut i Latarjet 1975, Weaver 1979).

S'han considerat **adults** aquells individus en que presentaven tancada la sicondrosi esfeno-basilar, s'iniciava el desgast de les peces dentals i havien desaparegut les línies epifisàries. Fins als 30 anys s'han prioritzat els canvis morfològics en la sínfisi púbica, segons els mètodes de Todd, McKern i Stewart, així com Gilbert i McKern (Krogman i Iscan 1986), i en els individus madurs s'ha donat més importància als

canvis en la superfície auricular de l'ílium segons Lovejoy i co.laboradors (1985). De manera secundària també s'ha utilitzat el grau de sinostosi de les sutures cranials (Masset 1982) i el desgast de les peces dentàries (Brothwell 1987). Quan ha estat possible també s'han utilitzat tècniques addicionals com els canvis morfològics en l'extrem esternal de la quarta costella (Ischan *et al.* 1984, Krogman i Ischan 1986).

Per a la determinació del sexe s'han considerat, com a criteri principal, les característiques sexuals de crani, mandíbula i especialment de l'os coxal (Ferembach *et al.* 1980); addicionalment també s'han fet servir els criteris clàssics de Martin i Saller (1957) i d'Oliver (1960), en funció de la robustesa, grandària i relleus musculars dels ossos postcranials, així com les característiques mètriques dels ossos llargs (Black 1978, Oliver 1960, Alemán *et al.* 1997). En les restes infantils, el diagnòstic sexual és molt insegur i no hi ha una opinió generalitzada sobre la metodologia a utilitzar; malgrat això s'ha intentat assignar el sexe més probable i per això s'han seguit criteris semblants als que s'usen pel diagnòstic d'adults (Ferembach *et al.* 1980, Schutkowski 1993).

4) ANTROPOMETRIA

S'han utilitzat les mesures **craniomètriques** i **osteomètriques** (índex cnèmic i platimèric, dimorfisme sexual, lateralitat...) clàssicament usades en Antropologia Biològica (Martin i Saller 1957). Algunes mesures s'han pres segons les indicacions de diversos autors recollides a Oliver (1960) i a Krogman i Ischan (1986).

L'anàlisi mètrica dels elements ossis que s'ha realitzat a partir de les dimensions utilitzades clàssicament en els estudis antropològics ha permès, a part d'estudiar les característiques de la població i de fer inferències de tipus social, contrastar la connexió realitzada d'algunes parts de l'esquelet dels individus, fonamental per a inferir sobre el tercer objectiu del treball.

El càlcul de l'**estatura** dels individus enterrats s'ha fet a partir dels ossos llargs, tenint en compte el sexe, segons les fórmules de Pearson (Oliver 1960), atenent a l'origen mediterrani de la població. Les fórmules aplicades s'han escollit segons la seva aplicabilitat al conjunt que s'estudia i prenent en consideració que els ossos dels membre inferiors semblen correlacionar millor amb l'estatura que els dels membres superiors, i que és millor el càlcul a partir de més d'un os (Polet *et al.* 1991). S'ha donat preferència al càlcul sobre l'os del costat esquerre sempre que ha estat possible, i quan ha faltat aquest s'ha utilitzat el dret.

La valoració de les dades de desenvolupament ossi i dental dels individus infantils, i la comparació d'aquestes amb d'altres sèries antigues permet fer una estimació sobre l'estat de salut i **creixement** d'aquests **individus subadults**.

Per a l'**estudi dental**, tant mètric com patològic, s'ha utilitzat la fitxa tipus publicada per Chimenos, *et al.* (1999). Per a facilitar-ne la comprensió de les dades exposades al treball es sintetitzen a continuació els codis utilitzats en l'anàlisi:

Estat dentari:	0 no observable 1 peça in situ 2 peça aïllada 3 pèrdua antemortem 4 pèrdua postmortem 5 no erupcionada, visible 6 altres valors	
Càries:	0 no observable 1 absència 2 oclusal 3 corona 4 LAC 5 arrel 6 altres valors	Grau: a esmalt/ciment b dentina c polpa
Retrocés:	0 no observable 1 absència (< 3mm) 2 3-6 mm 3 > 6 mm	
Càlcul:	0 no observable 1 absència 2 presència	
Fístules:	0 no observable 1 absència 2 presència	
Desgast:	0 no observable 1 graus 1 i 2 2 graus 2+ a 3+ 3 graus 4 i 4+ 4 graus > 5	
Hipoplàssia:	0 no observable 1 absència 2 presència	Tipologia: a línia b banda c pou d canvi coloració e altres

5) ESTAT DE SALUT

L'estudi de les patologies, ja siguin esquelètiques o bé orals, s'ha basat en l'observació macroscòpica de les restes. Les **patologies òssies** que s'han diagnosticat són les més corrents, les de tipus degeneratiu i les causades per deficiències nutricionals, si bé també s'ha trobat alguna patologia d'interès individual. En aquests casos ha estat necessària la realització de radiografies per a avaluar la lesió.

Les **patologies orals** estudiades són les següents: càries, retrocés alveolar i fístules. També s'han considerat aquelles alteracions que poden ser conseqüència d'una patologia oral com les pèrdues dentàries *ante mortem* i pèrdues dentàries *post mortem*.

Finalment s'han inclòs indicadors **d'estrés ambiental** com les hipoplàsies, i de **dieta** com la presència de tosca dental.

6) TAFONOMIA

A partir de la informació recollida al camp durant la campanya d'excavació referent a la posició dels diferents elements ossis i al manteniment de les articulacions i connexions anatòmiques s'ha restituit la **posició original dels esquelets**.

S'han tingut en compte les alteracions de la posició anatòmica així com també l'eventual presència d'alteracions del teixit ossi, com podrien ser les marques de descarnació, marques deixades pels micromamífers, i altres.

L'estudi del grau de **preservació** de les restes, la comparació d'aquest entre les restes del nivell A i el nivell B, i també entre les restes dels diferents individus enterrats al mateix nivell B, així com el grau de connexió dels esquelets, ha permès fer una reconstrucció del procés de deposició dels cadàvers i una interpretació sobre les **fases d'enterrament i ús de la sepultura**.

Com que, a més a més, es compta amb datacions absolutes fetes sobre un individu del nivell A i un del nivell B, a part de poder situar clarament la sepultura dins del moment històric que s'està treballant, es podrà parlar sobre la seqüència i possibles fases d'enterraments d'individus fets a la mateixa sepultura.

7) ANÀLISI COMPARATIVA

La recerca d'informació sobre els jaciments coneguts a la zona del Vallès ha conformat també una part important de la feina del treball de recerca. La recopilació feta ha permès saber amb quina informació comptem, i quina podem utilitzar per a comparar dades entre jaciments; a més a més de ser una tasca prèvia a qualsevol estudi més aprofundit per a la zona, s'han pogut usar algunes de les informacions i contrastar-les amb els resultats de Can Filuà. El cert és que hi ha una manca objectiva de dades antropològiques d'aquest moment en el Vallès, i que farà falta recórrer a altres zones geogràfiques i a cronologies diverses per a poder situar les dades de Can Filuà en relació a altres grups humans.

Per a la presentació dels resultats s'utilitza l'esquema dels tres objectius presentats (figura 7). Hi ha aspectes dels objectius que ha estat més convenient presentar-los utilitzant l'estructura dels dos nivells del jaciment diferenciats, A i B, base a partir de la qual han estat analitzat els ossos, com són el número d'individus, o l'índex de preservació. La majoria de resultats, però, es presenten de manera conjunta per als dos nivells, aspecte que ha permès incloure els resultats de manera més general i significativa. A l'últim apartat de l'informe s'inclou l'inventari i la fitxa dental de cada individu.

I. ESTUDI DE LES CARACTERÍSTIQUES DE LA POBLACIÓ

1) NOMBRE D'INDIVIDUS

Nivell A:

Els individus d'aquest primer nivell tenien l'esquelet en gairebé perfecte connexió, especialment els individus adults, i tots estaven enterrats amb la mateixa orientació: Oest-Est, amb el crani a l'Oest. S'han determinat quatre individus adults dels quals tres són femenins i un és masculí. També hi ha tres individus infantils, amb un pitjor estat de les restes i de les connexions de l'esquelet en general; dos dels nens han estat atribuïts a individus masculins i l'altre a femení (fotografies 2 i 3). El número d'individus d'aquest primer nivell d'ossos, per tant, és de 7 en total. A la taula 1 es recull la relació dels individus enterrats al nivell A.

Individu 1: (transparència1) femení, d'edat entre 25 i 30 anys, inhumat amb l'esquena plana a terra, i les cames flexionades basculades cap al Sud. El braç esquerre li aniria per sobre del tòrax. La cara mira cap a la part Sud de la sepultura.

Individu 2: (transp. 2) femení, d'edat entre 30 i 35 anys, col·locat al costat esquerre de l'individu 1, amb l'esquena plana a terra i les cames flexionades i recolzades contra la paret Nord de la sepultura. El braç dret semiflexionat i tombat cap enrere pel costat del crani, el braç esquerre flexionat i al costat del cos. La cara de l'individu mira cap al Nord de la sepultura.

Individu 3: (transp. 3) possiblement masculí, entorn els 12 anys d'edat, del qual no totes les restes es troben en connexió. Estirat de costat mirant cap al Sud de la sepultura amb les cames molt flexionades. El braç esquerre li quedaria per sobre el tòrax.

Individu 4: (transp. 4) possiblement masculí, entorn els 7 anys d'edat, del qual les seves restes tampoc no estaven en bona en connexió. Seria un infantil possiblement associat amb l'individu 5, el qual li passa el braç per damunt, i potser també associats, tots dos a l'individu 7, estirat al seu costat dret. L'individu mira cap al Nord de la sepultura.

Individu 5: (transp. 5) femení, d'edat entre 25 i 30 anys, diagnòstic fet amb les característiques de la pèlvis. Tot i així la mandíbula presenta una elevada reabsorció alveolar característica d'un individu en edat molt més avançada. L'esquelet es trobà col·locat de boca terrosa i amb el braç esquerre passant per sobre de l'esquena de l'infantil 4. El braç dret i les cames resten flexionades. L'individu mira cap al Sud.

Individu 6: (transp. 6) possiblement femení, d'edat entorn els 3 anys. Tot i que l'esquelet ha quedat força complet la majoria dels seus ossos no estan registrats a les plantes que es van fer durant l'excavació, i no en podem saber la seva col·locació exacta. Està situat cap a la part Sud-Est de la sepultura.

Individu 7: (transp. 7) masculí, d'edat entre 35 i 40 anys, col·locat amb l'esquena plana a terra i els braços flexionats damunt del cos. Les cames també resten flexionades. D'aquest individu no se'n té el crani, però per la posició del maxil·lar i la mandíbula sembla que mira cap al Nord de la sepultura.

A les figures 8 i 9 queden representades les edats estimades i el sexe d'aquest primer conjunt de set individus de manera gràfica; per altra banda en les set primeres transparències s'observa la posició dels individus descrits enterrats a la sepultura, i queda palès l'alt grau de connexió esquelètica existent en pràcticament tots ells.

Cal destacar que les dades que han proporcionat els ossos de mans i peus (taula 2a i 2b), alguns d'ells no atribuïts a cap individu, no modifiquen el número d'individus identificats.

Nivell B:

Els individus enterrats a aquest segon nivell no tenen els esquelets en una total connexió com presentaven els del nivell A. La manca de restes postcranials, en comparació amb el número de cranis trobats, fa que dels 9 individus enterrats en aquest nivell B –número mínim d'individus donat pel número de cranis presents-, només tres hagin pogut ser identificats i individualitzats com a tals. Són els individus 8, 9 i 10, en connexió més o menys clara, i amb els esquelets força complets, malgrat que només el primer té el crani en connexió. De l'individu 9 i 10 se'n tenen tan sols els ossos llargs, tot i que probablement dos dels cranis restants que té el nivell podrien ser d'ells.

A part dels 8 cranis restants, en el nivell també s'han trobat alguns ossos aïllats no atribuïbles a cap individu concret:

- epífisi proximal de fèmur esquerre, adult.
- cúbit esquerre, adult.
- peroné esquerre, adult.
- coxal esquerre, adult, femení, entre 35- 39 anys.
- coxal dret, adult, femení.
- vèrtebres, metacarps, metatars, falanges.

A més s'han identificat 94 peces òssies corresponents a mans i peus (taules 3a i 3b). En cap categoria el número d'individus sobrepassa els identificats a partir dels cranis.

A les figures 9 i 10 queden representades les edats i el sexe estimats dels individus del nivell B. L'individu 8 s'ha diagnosticat com a femení, i de la resta dels 8 cranis trobats se n'han atribuït 4 a femenins i 4 a masculins. D'entre aquests 8 cranis comptem que dos deuen correspondre als individus 9 i 10, dels quals, a partir dels seus esquelets postcranials, només s'ha pogut determinar el sexe de l'individu 10, com a masculí. Totes les restes òssies d'aquest segon nivell pertanyen a individus adults. Els esquelets individualitzats d'aquest segon nivell corresponen:

Individu 8: (transparència 8) femení, d'edat entre 25 i 30, inhumat en decúbit lateral dret, mirant la part Sud de la sepultura, amb les cames i els braços flexionats. L'esquelet no està en perfecte connexió tot i que pot resseguir-se bé la posició de l'inhumada.

Individu 9: (transp. 9) adult, del qual només en tenim alguns ossos llargs, a partir dels quals n'és indeterminable el sexe. Els ossos no estan en bona connexió.

Individu 10: (transp. 10) masculí, adult, del qual també només en tenim alguns ossos llargs. Els ossos no estan en bona connexió.

Les transparències de la 8 a la 11 mostren la posició d'aquests tres individus i dels cranis apareguts al mateix nivell. L'individu 8 seria l'únic que presenta l'esquelet en connexió, si bé aquesta tampoc no és tan bona com la dels individus del nivell A. Pel que fa als altres dos individus els ossos del seu esquelet postcranial estan molt moguts, com apartats cap al costat Est, esquerre, de la sepultura. En quan als cranis caldria distingir els 5 que apareixen arraconats també cap a la part Est de la sepultura dels tres dispersos pel voltant, dels quals dos podrien pertànyer als individus descrits d'aquest nivell ben representats per l'esquelet postcranial (individus 9 i 10).

2) PRESERVACIÓ DE LES RESTES

Un aspecte important a l'hora d'emprendre un estudi antropològic rau en el grau de preservació de les restes ja que segons com s'hagin conservat els ossos serà més o menys fàcil obtenir-ne informació. Per tal de tenir una idea del grau de preservació dels esquelets enterrats a Can Filuà s'han calculat tres índexs de preservació corresponents a l'extremitat superior (IP_s), a l'extremitat inferior (IP_i) i un que inclou aquests ossos més els del crani (IP_g). Aquests índexs només fan referència al nombre de peces i no donen indicació referida al grau de conservació del teixit de l'os comptabilitzat.

A la taula 4 es donen els valors mitjans dels tres índexs de preservació calculats, i a la figura 11 es representen de manera gràfica.

Nivell A:

El grup més ben preservat és el del nivell A, amb una preservació global del 87,75%. Hi ha diferències entre el grau de preservació dels individus adults i els infantils, que mostren una preservació inferior, però normalment aquesta s'associa al fet de tractar-se d'ossos escassament calcificats i per tant més susceptibles de ser afectats per fenòmens tafonòmics. De tota manera, en aquest cas l'índex de preservació només indica que alguns ossos subadults s'han perdut després de la mort, o bé que no han estat reconeguts i per tant recollits durant el seu procés d'escavació.

Les diferències en el grau de preservació que s'observen entre els individus femenins i el masculí en aquest primer nivell s'expliquen perquè de l'individu 7 (masculí) no en tenim adjudicat el crani; és per això que la preservació mitjana d'aquest individu és més baixa que la dels altres adults del mateix nivell. Tot i així no es descarta que el crani d'aquest individu pugui ser un dels del nivell B, possiblement el crani número 39, atribuït al sexe masculí, i d'edat relacionable amb la determinada per a l'individu.

Nivell B:

També per aquest nivell s'han calculat els mateixos índexs de preservació dels esquelets. A la taula 4 es donen els valors mitjans dels índexs calculats als dos nivells d'enterrament. La preservació global del nivell B és de 16,43 % en total, molt baixa, si bé cal tenir present que hi ha comptabilitzats els 8 individus representats exclusivament per cranis.

La manca d'homogeneïtat en els valors de preservació dels individus d'aquest segon nivell (veure figura 11) permet distingir tres grups de dades en aquest sentit: un tipus de preservació elevada en l'individu 8, una representació més baixa pels individus 9 i 10, i un grup amb escassa preservació representat pels cranis.

El grau de preservació de l'individu 8 (84,40 %) seria comparable als resultats de preservació que tenen els individus del nivell A; per altra banda l'esquelet també presenta una connexió de les articulacions molt més similar a aquells que a la resta d'individus del nivell B. Contrasta aquest grau de preservació amb el dels individus 9 i 10, (51,71%, i 53,37%, respectivament), que no tenen el crani atribuït i les evidències antropològiques manifesten que els seus esquelets han estat remoguts. Finalment la resta de cranis apareguts al nivell fa que la mitjana dels índexs de preservació baixi notablement.

3) PALEODEMOGRAFIA

Edat i sexe són paràmetres, així com d'altres que se'n deriven (esperança de vida, mortalitat), que permeten fer una estimació del comportament demogràfic de la població de la qual procedeixen les restes, essent l'objectiu final la seva reconstrucció biològica i social.

D'entre els quatre individus adults del nivell A només en trobem un de masculí, i d'entre els infantils dos han estat atribuïts com a masculins i un com a femení, tot i que, en aquest cas –els infantils– la determinació del sexe és menys segura. Pel que fa a les dones són adultes joves (25-30, 30-35, 25-30); l'únic exemple masculí del grup moriria, possiblement, en edat més avançada que les dones (35-40 anys).

Si prenem el nivell A com grup aïllat, independent de les restes humanes que hi havia al nivell B, amb les dades disponibles sembla possible pensar que ens trobem davant d'un grup familiar, però no en tenim cap evidència directe, com la coincidència de caràcters epigenètics o anàlisis d'ADN... anàlisis que, d'altra banda, fóra molt interessant d'aplicar.

Es tractaria d'un grup amb una **mortalitat** elevada en l'edat adulta, i amb molt pocs individus arribant a edats superiors als 40 anys. El fet que els individus de sexe femení morin en edats una mica inferiors als de sexe masculí és un fet força constant durant les èpoques prehistòriques i antigues, atribuïble als diferents problemes de salut relacionats amb la maternitat (Alesan, *et. al.* 1999).

Pel que fa als individus infantils les seves edats estimades no entren dins els percentatges esperats típics de mortalitat infantil que es donen en aquestes poblacions prehistòriques, on predominen els alts valors de mortalitat entre els 1 i 6 anys. Aquests valors de mortalitat són característics actualment de poblacions on el deslletament es dona més enllà de l'any, ja que l'alletament matern és un factor de protecció enfront la malnutrició i les malalties infeccioses; quan es produeix el deslletament (canvi de dieta i pèrdua d'immunitat passiva) el nen queda menys protegit i augmenta el risc de malaltia i mort (ONU 1984). A Can Filuà no sembla reflectir-se aquesta relació ja que les edats dels nens estimades són sobre els 2, 7, i 11 anys; segurament la mostra de Can Filuà no és representativa de l'estructura dels grups poblacionals de l'època.

Cal destacar també la manca d'individus senils (majors de 60 anys) en aquest grup, explicada o bé com a reflex d'una població amb una baixa esperança de vida al néixer, o bé que el ritual d'enterrament o mort per aquests individus era diferenciat i no n'ha quedat el registre de la mateixa manera.

A la taula 1 hi ha la relació dels individus i cranis enterrats a la sepultura de Can Filuà, tant del nivell A com del B.

Pel que fa al nivell B totes les restes pertanyen a individus adults, dels quals cinc són femenins, i quatre masculins. La mitjana d'edat de mort en els individus d'aquest grup és de 32 anys; també per aquest conjunt d'enterraments s'evidencia que els individus masculins gaudirien, en general, d'una esperança de vida una mica més llarga que els femenins (figures 9 i 10). L'edat mitja de mort en els individus femenins és sobre els 29 anys, i la dels masculins sobre els 37.

La manca d'individus infantils en aquest nivell B –més que explicar-se a partir de l'actuació dels possibles processos post-deposicionals, que difícilment eliminen per complet les restes- cal entendre-la com una manifestació del ritual diferent d'enterrament que aquell grup faria entre el que són els individus adults i els individus subadults o infantils; s'entendria, llavors, que aquesta sepultura només va servir per enterrar-hi un grup determinat d'individus, i que, per tant, no són representatiu de tota la població. El ritual diferenciat també pot aplicar-se als individus en edat senil (majors de 60 anys), o bé, igual que per al nivell A, el fet que no hi hagi individus d'aquest marge d'edat també podria estar-nos reflexant una població amb una baixa esperança de vida.

Ens trobaríem davant d'un grup amb una mortalitat elevada en edat adulta, i amb molt pocs individus arribant a edats superiors als 40 anys. No és d'estranyar, tampoc, el fet que els individus de sexe femení morin en edats relativament joves.

4) ANTROPOMETRIA

Durant l'estudi antropològic només s'han pogut prendre unes poques mesures cranials dels individus (taula 5) ja que aquests presenten els cranis molt fragmentats. L'**índex cranial** dels tres individus dels quals se n'han pogut mesurar les longituds (dos de masculins i un de femení) pertanyen a la categoria de *mesocrània*, amb dades una mica més elevades que el promig calculat per a la població catalana a l'Edat del Bronze (Turbón 1981). Al jaciment de Can Filuà no s'evidencia, doncs, l'expansió de braquicèfals centreeuropeus documentada des del Neolític, i que arriba a ser considerable a l'Edat dels Metalls. No obstant això cal tenir present que aquestes dades de Can Filuà provenen de l'anàlisi de tan sols tres individus.

Tot i que no s'ha pogut realitzar una anàlisi de **caràcters discrets**, es fa evident la presència de dos individus masculins metòpics als nivell B (fotografies 4 i 5), la qual cosa representa una freqüència molt elevada d'aquesta variable anatòmica, tant al nivell B (22%) com respecte a tot el conjunt de Can Filuà (12,5%), en relació a altres poblacions prehistòriques (Turbón i Pons 1980).

Pel que fa al **dentat**, s'han pres els diàmetres vestibulo-lingual i mesio-distal de cada una de les peces (figures 12a i 12b), corresponent als 10 cranis d'individus adults d'ambós nivells (un total de 200 dents). El volum de dades no ha permès una anàlisi exhaustiva, però la comparació de resultats amb sèries d'altres poblacions contemporànies a la de Can Filuà ens ha situat la població de Can Filuà també a nivell odontomètric. Cal esmentar, una vegada més, la manca de sèries de l'Edat del Bronze al Vallès i en general a tot el marc peninsular; les poblacions que s'han pogut utilitzar per a tal anàlisi comparatiu són:

- Galeria del Sílex (Neolític-Bronze, Burgos) (Galera, 1989)
- Sant Quirze de Galliners (Neolític final, Barcelona) (Galera, 1989)
- Gorafe (Neolític, Granada) (Galera, 1989b)
- Turó del mal pas (Neolític, Barcelona) (Galera, 1989b)
- S'Aigua Dolça (Pre-talaiòtic, Artà) (Font, *et al.* 1998)
- Can Sadurní (Bronze, Begues) (Carrasco, *et al.* 1989)

Les dades dentals obtingudes dels individus de Can Filuà mostren una mida i forma molt semblants a les altres poblacions contemporànies. Com es pot apreciar en les figures 13a i 13b hi ha una important afinitat de dades d'aquestes sis poblacions, a nivell temporal, històric i poblacional. Aquestes similituds també han estat identificades en altres estudis de dentició a nivell diacrònic peninsular (Galera 1989, Dittmar *et al.* 1998)

Pel que fa a l'estudi de l'**esquelet postcranial** (taules 6a, 6b i 6c) ha estat important, en primer lloc, per comprovar l'aparellament fet dels ossos llargs, i la seva atribució als diferents individus. A més s'han analitzat les diferències mètriques entre els individus dels dos nivells d'enterrament. A les figures 14a i 14b es mostra gràficament, i a tall d'exemple, les mesures dels fèmurs dels individus adults; en elles es pot apreciar la similitud dels ossos aparellats per a cada individu verificant l'atribució feta al laboratori. Pel que fa a la comparació entre els nivells d'enterrament no s'han trobat diferències significativament importants com per pensar que es tracta de dos conjunts de població diferenciables en aquest sentit. Per tant, l'anàlisi mètrica fa referència als individus d'ambós nivells indistintament.

A partir de les mesures de les longituds màximes dels ossos també s'ha calculat la **talla** individual. Aquesta contribueix a configurar una imatge de l'aspecte físic d'una població, així com de la seva variabilitat. També ofereix la possibilitat de conèixer el paper que juguen els factors que intervenen en la seva determinació: genètics, nutricionals, etc. En tots els individus adults de Can Filuà s'ha pogut utilitzar més d'un os per a determinar-ne la talla. A les taules 6a, 6b i 6c es recullen els resultats obtinguts per a cada individu. L'estatura mitja femenina és de 151,30 cm. i la masculina 166,19 cm. diferència força elevada, si bé el normal és trobar valors d'entre 10 i 12 cm. Si comparem les mitjanes de Can Filuà amb la sèrie contemporània de Los Millares (Fusté 1962) s'observa que els individus de Can Filuà presenten unes estatures més extremes, sent els individus masculins més alts i els femenins més baixos, i per tant demostrant un major dimorfisme sexual. Altres poblacions antigues com Son Real, Castiglione, Le Palazette, Tarragona (citats a Malgosa, 1985) també tenen una mitjana masculina més baixa –aproximadament d'163 cm- que la del jaciment de Can Filuà, i les femenines tenen unes mitjanes semblants o superiors –entre 151/153 cm-. Per tant és destacable el dimorfisme sexual en la talla del conjunt de Can Filuà.

Per a les extremitats inferiors han estat calculats els **índexs cnèmic i de platimeria**; a la figura 15 es representa gràficament el grau d'aplanament d'aquests ossos (fotografia 6), més destacable en els individus masculins, encara que hi ha un únic cas d'hiperplatimeria en un individu femení. Olivier (1960) cita que la platimeria és més forta -índex més baix- en les dones, cosa que corrobora aquest individu femení, i alguns autors relacionen la platimeria amb la posició habitual a la gatzoneta.

II. INFERÈNCIES D'ASPECTES DE TIPUS SOCIAL

5) *ANTROPOMETRIA*

El **dimorfisme sexual** és evident per a totes les mesures realitzades -ja s'ha citat la talla a l'apartat anterior-; així mateix la superposició de les figures 14a i 14b permet veure que els valors masculins sempre sobrepassen els femenins. Les diferències que es podrien trobar comparant les mesures d'un mateix os llarg segons la seva **lateralitat** (dret /esquerre) ens informarien sobre un possible desenvolupament ossi provocat per un repetit moviment o acció contínua realitzada en vida. No s'han observat diferències en aquest sentit, ni per a individus femenins ni masculins. A les figures 16a i 16b hi ha la representació de les dades del húmer dels individus femenins i masculins, ja que és aquest os el que evidencia millor la lateralitat, i per tant les diferències degudes al fet de ser dretà o esquerrà; no s'observa en el conjunt de Can Filuà un desenvolupament diferencial entre els braços dret i esquerre dels individus.

Un altre aspecte considerat dins dels estudis d'antropometria en poblacions antigues ha estat el del **creixement**, basat en l'estudi transversal de les mides longitudinals dels ossos llargs. Aquests estudis s'han utilitzat clàssicament com a indicador de l'estat nutricional i de salut dels individus infantils i juvenils, i per tant de les condicions generals de vida de la població. Atenent-nos a la reduïda mostra de dades en què ens estem movent només s'ha pogut treballar a nivell de la comparació dels perímetres dels ossos llargs, ja que la majoria de longituds d'aquests no s'han pogut prendre en cap dels tres individus infantils. En les figures 17a, 17b i 17c es representen

de manera gràfica les edats estimades a partir del desenvolupament dental dels individus infantils amb el perímetre de l'húmer, radi, tibia, peroné i fèmur dels individus infantils.

Tenint present la poca precisió que ofereixen les sèries basades en els perímetres dels ossos llargs -donant sempre un ampli marge variable d'edats-, les figures mostren que els individus 4 i 6 tenen un desenvolupament ossi per sobre els valors mitjos esperats segons la seva edat dental, en canvi l'individu 3 presenta un cert desenvolupament retardat, aspecte detectat, sobretot, en les extremitats superiors (figura 17a). En aquest mateix individu s'ha diagnosticat, també, presència de *cribra orbitalia*. S'ha realitzat un estudi radiogràfic d'aquest individu per observar-hi l'eventual presència de línies de Harris, ja que ambdues anomalies (L. Harris i *cribra orbitalia*) sovint s'associen a estats carencials i la conjunció d'uns valors inferiors als esperats dels ossos llargs, i aquestes patologies, ens permetria hipotetitzar sobre problemes durant el creixement d'aquest individu. No s'observa, però, en aquest cas, la presència de les esmentades línies (veure fotografia 7). Tot i així, la presència de criba associada a anèmies de diferent origen (hereditàries, nutricionals o carencials) podria relacionar-se amb una anèmia més o menys perllongada, no episòdica (perquè no es detecten línies de Harris, ni bandes hipoplàsiques a les dents) responsable del desequilibri entre edat òssia i dental observat només en aquest individu.

6. ESTAT DE SALUT

És important diagnosticar les **patologies òssies** i orals en les restes ja que aquestes ens ajuden a entendre diversos aspectes de la vida que tenia una població. La patologia oral, per exemple, és indicativa no només de la incidència de les lesions en el si del grup, sinó també d'aspectes relacionats com són la dieta, la higiene bucal i l'estrés ambiental.

Els individus de Can Filuà no presenten patologies òssies importants; només han estat diagnosticades algunes lesions osteoarticulars, un cas de possible anèmia, i una sinusitis. No s'han detectat lesions de tipus traumàtic ni d'actes violents o accidentals ni traumes relacionables amb deficiències nutricionals importants que portin a l'osteoporosi. A continuació se citen les patologies trobades:

L'*artrosi* és una patologia molt freqüent en els individus d'edat avançada ja que a partir dels 40-50 anys es manifesta en la majoria dels individus. De vegades també es poden relacionar les lesions artròstiques amb sobrecàrrega articular per sobreesforç o inclús per microtraumatismes. En els individus de Can Filuà no hi ha massa esquelets que mostrin evidències d'artrosi en les seves extremitats, per tant no s'evidencien aquestes sobrecàrregues de manera generalitzada. Si ho atribuïm a processos degeneratius naturals, aquestes baixes freqüències són d'esperar ja que es tracta d'un grup amb una baixa esperança de vida, i amb molt pocs individus grans, època on es donarien les més altes taxes d'artrosi. Cal esmentar que s'ha diagnosticat artrosi vertebral a la zona lumbar a l'individu 1 -femení, adult jove- associada a hèrnies de Schmorl (fotografia 8), el que fa pensar, en aquest cas, en una sobrecàrrega o sobreesforç per pes.

Les *anèmies*, ja siguin nutricionals, hereditàries o ferropèniques, poden afectar l'os ja que aquest és un dels principals llocs de producció d'hematies. La *cribra*

orbitalia i la hiperostosi osteoporòtica solen considerar-se com a producte de les anèmies. A Can Filuà no hi ha cap individu que mostri lesions osteoporòtiques, només s'ha diagnosticat el cas ja comentat de subadult amb *cribra orbitalia* –individu, 3 d'uns 12 anys d'edat- (fotografia 9). La manca en altres individus del grup sembla indicar que no es tractaria d'una malaltia generalitzada en la població.

*Sinusitis*¹. S'ha trobat un cas de sinusitis frontal fistulitzada (Armentano, *et al* 1999). A la part superior del crani de l'individu 8 –femení, adult jove- s'aprecia un forat supraorbitari en la part dreta del frontal de morfologia el·lipsoidal que penetra a l'interior del si frontal. La imatge radiogràfica és molt demostrativa i permet afirmar que la lesió va ésser soferta en vida (fotografies 10 i 11). El diagnòstic diferencial es situa entre una *trepanació* practicada en vida, seguida de supervivència, o un *forat fistulós*, secundari a una sinusitis frontal dreta.

Al nostre entendre es pot rebutjar la trepanació, basant-nos en varis factors: 1) no sembla que el forat correspongui a una trepanació per barrinat, ja que aquestes produeixen forats tronco-cònics, en general circulars, i aquest és el·lipsoidal; 2) suposant que fos un forat per barrinat, les seves dimensions a l'exocrani són massa grans, si tenim en compte la distància del forat fins la paret posterior del si (4 mm), ja que l'eina emprada, hauria perforat aviat la paret externa, contactant ràpidament amb la paret interna que no està lesionada i hauria dificultat la perforació; 3) una trepanació per abrasió hauria deixat una ampla superfície d'abrasió seguint l'eix major del forat, tot i que n'hagués estat seguida per una cicatrització, la seva empremta no hauria desaparegut del tot. En resum, considerem que es pot excloure per complet el diagnòstic de trepanació (Campillo, 1977).

Generalment les sinusitis frontals es fistulitzen a l'endocrani i acostumen a ésser mortals. Els sins frontals, cavitats pneumatitzades de dimensions molt variables (Romero, 1972), drenen a les fosses nassals a través d'un petit meatus. Quan es produeix la infecció del si i es bloqueja la soritda, es produeix una gran hipertensió intrasinusal, que generalment dóna lloc a osteïtis de les parets, i que si es resol el procés deixa uns vestigis cicatritzials en forma d'exostosis granelluda més o menys intensa. Altres vegades el procés finalitza amb la fistulització, generalment cap a l'endocrani, ja que aquesta paret acostuma a ser la més prima, però, en pocs casos ho fa a través de la paret anterior. La fistulització endocranial origina complicacions molt greus, abscess epidural o/i subdural o/i intracerebral i meningitis, que quasi en el cent per cent dels casos són mortals. Quan les sinusitis frontals es fistulitzen a l'exocrani, el malalt acostuma a guarir-se (Becker *et al.* 1986; Campillo, 1977, 1983 i 1994), llavors es forma un abscess subperiòstic amb alteracions osteolítico-osteogèniques a la taula externa de l'os frontal i finalment es forada la pell, evacuant-se el pus, que és el que s'observa en el crani de l'individu número 8.

En la recerca bibliogràfica només hem trobat un cas similar, el crani núm. 4 de la Cova del Toll (Moià, Barcelona) (Campillo, 1977, 1983 i 1994), ja que es tracta d'una complicació poc freqüent, excepcional a l'era antibiòtica.

*Tumoracions*¹. En el crani 595 –femení, adult- s'ha observat també una petita cavitat prop de la sutura sagital compatible amb una petita tumoració benigna

¹ Per al diagnòstic de les patologies òssies s'ha comptat amb l'ajut del doctor Domènec Campillo.

intrascendent, un lipoma intraòssi, fibroma, tumor epidermoide, etc. segurament assintomàtic en vida.

Pel que fa a la **patologia oral** s'han diagnosticat càries, retrocés alveolar i pèrdues dentals, i també s'han considerat –si bé no són pròpiament patologies– hipoplàsies i dipòsits de càlcul. En primer lloc s'han comptabilitzat les peces de cada individu, distingint aquelles dents perdudes en vida, amb una clara reabsorció alveolar (pèrdues *ante mortem*, fotografies 12 i 13), d'aquelles perdudes *post mortem*. Si bé la taxa de peces dentals perdudes *post mortem* és superior al nivell B, resultat que es relaciona amb el pitjor grau de preservació general dels individus i de les restes òssies del mateix nivell –moment més antic que l'enterrament dels individus del nivell A–, la freqüència de pèrdues *ante mortem* és inferior (8,84%) que la que es dona al nivell A (13,08%). A les taules 7a i 7b es recullen les freqüències absolutes i relatives de les diverses patologies orals trobades en els individus de Can Filuà, que passem a descriure:

Les *càries* són lesions produïdes per l'acció dels àcids bacterians sobre l'esmalt dentari i que posteriorment actuen sobre els teixits interns de la dent (fotografia 14). No s'han trobat càries que afectin als individus infantils del grup, característica normal en poblacions antigues que no és freqüent trobar aquesta patologia en subadults, al contrari del que succeeix en les poblacions modernes on el consum de sucres refinats fa augmentar molt aquestes lesions en aquest grup d'edat. Del total de dents estudiades dels individus adults –88 al nivell A i 112 al nivell B–, un 7,95% presentaven càries al nivell A, i un 5,36% al nivell B; freqüències no massa importants; conseqüentment no s'han diagnosticat fistules, aspecte que es relaciona amb la freqüència elevada de taxes de càries en els individus. Cal destacar que pel nivell B hi ha cranis sense el maxil·lar o la mandíbula, cosa que pot fer distorsionar les dades. A més a més destaca el fet que hi ha individus sense cap càries, i d'altres amb 5. Aquesta diferència sobre la freqüència de càries no es dona amb els 4 individus adults enterrats al nivell A.

El *retrocés alveolar* és la conseqüència de les malalties que afecten al periodont durant la vida de l'individu. En el cas del primer nivell de Can Filuà s'arriben a valors del 20,56% de dents afectades en el grup d'adults, mentre que, igual que amb les freqüències de càries, el nivell B presenta valors inferiors, entorn el 12,29%.

Les *Hipoplàsies* no són pròpiament patologies sinó defectes produïts durant el desenvolupament de la peça dental i es consideren com a indicatives de l'estrés ambiental durant el creixement dels individus (fotografia 15). Tampoc hi ha diferències significatives entre la incidència d'aquest aspecte dental entre els individus d'un i altre nivell; els individus del nivell B presenten una taxa una mica més elevada de peces amb hipoplàsia (23,21%) que els de l'A (19,32%). En aquest percentatge d'individus adults del nivell A no s'han comptabilitzat les hipoplàsies de l'únic individu subadult (individu 3, -12 anys-) que en presentava 8. No hi ha diferències, ni en el nivell A ni en el nivell B, entre sexes, afectant, aquestes, indistintament tant a dones com a homes.

Els *dipòsits de càlcul* en les peces dentals tot i que no són considerats com una patologia són indicatius del tipus d'aliments consumits per la població i també sobre la seva higiene bucal (fotografia 13). Al mateix temps els grans dipòsits de carrall poden donar lloc a patologies dentals com són el retrocés alveolar i les infeccions del periodont i de l'os alveolar. En el jaciment de Can Filuà aquest tret és el més freqüent en ambdós nivells, especialment pels individus del nivell B on la taxa de peces amb tosca és més

elevada (76,79%) que entre els del nivell A (57,95%). Entre els individus infantils del nivell A no hi ha peces afectades amb aquesta característica.

Pel que fa al *desgast dentari* en general és força important, ja que es tracta d'individus adults joves. Cal destacar el fort desgast de l'individu 5 –femení- (fotografia 12) i del crani 425 –masculí- (fotografia 16), que presenten un desgast dels molars oblicu molt important que s'atribueix a la fractura de les cúspides funcionals de les peces. A tots dos individus els manquen forces peces, i per tant les que tenen estan molt gastades per l'ús normal que havien de fer per a mastegar. Són individus que presenten, certament, una dentadura amb una forta abrasió, però que no és patològica ni anormal, ja que el desgast és present a tota la boca –no selectiu d'unes peces concretes-, i el desgast més fort dels molars és selectiu ja que és per l'única zona per on podien mastegar aquests individus.

El desgast de les incisives de l'individu 7 –masculí- i del crani 595 (i la seva mandíbula corresponent 804) s'atribueix al típic desgast de bruxista; tampoc pot parlar-se en aquests dos casos d'un sobre-ús extraalimentari, ja que no és anormal el tipus de desgast oclusal que presenten.

Només l'individu 2 –femení- presenta un desgast lingual selectiu de quatre dents, les incisives superiors, que no és el resultat del desgast per oclusió i mastegació normal, ja que no es dona el desgast corresponent a la seva mandíbula; en aquest individu concret sí que es podria parlar d'un desgast de les incisives atribuïble a un hàbit parafuncional. Fóra interessant fer una anàlisi microscòpica d'aquest desgast i aprofundir en les possibles causes que el van provocar.

La patologia oral és indicadora, en certa mesura, del tipus de *dieta* que tenien les poblacions antigues ja que cada tipus de lesió es relaciona amb un tipus d'aliment determinat (Malgosa i Subirà 1996). Per exemple, la càries especialment és considerada com a indicadora del consum de sucres senzills, i la detecció d'aquesta es relaciona amb un tipus de dieta rica en carbohidrats, particularment vegetals; en canvi els dipòsits de càlcul dental són conseqüència d'un ambient alcalí en la cavitat bucal, i és per això que normalment se'ls associa amb dietes riques en proteïnes d'origen animal, pobre en fibra i amb un baix poder detergent.

Les diferències entre els dos nivells de Can Filuà per que fa a la patologia oral no són significativament importants (taula 7a i 7b); per altra banda el número d'individus dels quals partim tampoc permet fer un estudi comparatiu profund. La similitud de les freqüències dels resultats i els resultats de les dades de C14 fetes als dos nivells, ens emmarquen els individus del nivell A i B de Can Filuà en un proper temps històric en el que els patrons alimenticis serien similars en un grup i l'altre.

Dins d'aquesta similitud de resultats entre els dos nivells, remarcar que no sembla relacionar-se de manera directa cap tipus de patologia oral amb el sexe dels individus, i que els valors dels percentatges dels individus, tant en un com en l'altre nivell, ens estan reflectint, de per sí, les particularitats individuals d'aquests, ja que la poca representació d'individus no permet establir una línia significativa dels valors que es puguin escapar de la mitjana que tenim, sinó que estem llegint les particularitats de cada individu. Per exemple, sobten els resultats de l'individu 5, amb un 0% de retrocés alveolar (quan la resta d'individus enterrats al seu nivell tenen percentatges de fins el

71%), o amb un 0% de càries... baixos valors patològics que es deuen al poc número de dents observables que es tenen de l'individu en concret, i que fan baixar els promitjos del poc nombrós conjunt d'individus.

A nivell global podem afirmar que es tracta d'una població sense problemes importants a nivell de patologies orals, i que practicava la dieta mixta en la seva alimentació. Els alts valors de càlcul dental juntament amb els baixos valors de càries que observem de manera generalitzada ens els individus adults del nivell A i B ens situen, però, davant d'una població que probablement tenia un consum més gran de productes càrnics. En aquest sentit la població estudiada de Can Filuà no segueix la línia teòrica que han observat alguns autors sobre l'augment de càries al llarg del Neolític i Esat del Bronze (Larsen 1997; Chimenos 1990; Nathan, *et al.* 1984), relacionada amb l'augment del consum de cereals que comportaria la sedentarització dels grups i el canvi socio-econòmic que representaria l'agricultura.

Tant els resultats de la patologia oral com els de la patologia òssia com tots els aspectes antropomètrics comentats en aquest apartat ens aporten una constant: no hi ha diferències significativament importants entre els 16 individus de Can Filuà. Per tant, amb les dades obtingudes es pot pensar que aquesta petita representació de la població dels inicis de l'Edat del Bronze enterrada en una mateixa sepultura provindria de la mateixa classe o grup social. A Can Filuà no s'aprecien diferències de tipus social entre els individus. Els individus enterrats a la sepultura no representarien a tota la societat del moment, sinó que només una part d'aquesta; amb el que s'ha estudiat tot indica a pensar que ens trobem davant d'un grup d'individus que deurien portar un estil de vida similar i estarien exposats a un mateix tipus de malalties i patrons alimentaris, i també a unes similars pressions ambientals.

III. INTERPRETACIÓ DEL RITUAL I LA MANIFESTACIÓ FUNERÀRIA

7) TAFONOMIA

Nivell A:

Les restes inhumades del primer nivell d'enterrament es caracteritzen per la quasi total connexió de les articulacions dels individus. Els set individus van ser enterrats amb la mateixa orientació oest-est, amb el crani a l'oest. Cal destacar, doncs, la poca perturbació de les restes, sobretot dels individus adults (veure apartat de preservació de les restes). Els tres individus infantils han tingut una menor preservació – tant a nivell osteològic com a nivell de les seves connexions esquelètiques- però tot i així s'ha pogut observar i analitzar la seva col.locació a la sepultura.

No hi ha pràcticament perturbació dels esquelets i només han actuat sobre les restes d'aquests, al llarg del temps, processos no humans com la gravetat, la pressió dels sediments o el moviment de petits mamífers; a més, el conjunt dels individus del nivell A presenten una col.locació com aparellada (veure les set primeres transparències) i intencionadament alternant-los la posició del cap, mirant un cap al nord i l'altre al sud. Per tant podem afirmar que no s'ha actuat sobre les restes després de l'enterrament.

Pel que fa a la posició general dels cossos (veure les set primeres transparències) tots van ser enterrats amb les cames flexionades, com si es volgués aprofitar l'espai de

la sepultura. En el cas dels braços hi ha més varietat de posicions i no sembla que es segueixi cap patró determinat. Els individus 7, 6 i 5 sembla que tinguin una relació més directa, així com els individus 2 i 1, ben bé posats un al costat de l'altre.

Aquest primer nivell presenta, doncs, un cas clar d'enterrament col·lectiu amb set inhumacions primàries.

Nivell B:

Com ja s'ha comentat amb l'estudi del grau de preservació de les restes, els individus del nivell B presenten una preservació molt menor que la dels individus del nivell A. També les seves connexions esquelètiques s'han conservat d'una manera més precària. La manca de restes postcranials, en comparació amb els nou cranis trobats ens situa davant d'un nivell de la sepultura que presenta una dinàmica d'inhumacions diferent de la del nivell A.

D'aquest nivell destacar, per una banda, la reconstrucció de la connexió de les articulacions i la posició d'esquelets a la sepultura que ha permès identificar tres dels individus enterrats al nivell, i per l'altra, el conjunt de cranis arraconats a la part est de la sepultura, sense esquelet postcranial.

L'arraconament dels cinc cranis cal interpretar-lo com a un apartament intencional humà, ja que si bé per processos postdeposicionals els cranis dels individus són molt susceptibles a presentar-se remoguts i desarticulats de la resta del seu esquelet, la presentació d'aquests en un mateix costat, i la posició, en canvi, dels tres esquelets restants individualitzats i en posició i amb l'esquelet ben representat, fan pensar en un arraconament dels cranis fet en un moment donat d'una part de les restes, segurament per a fer espai a la cambra.

8) ÚS DE LA SEPULTURA I FASES D'ENTERRAMENT

Nivell A:

Per parlar de les fases o seqüència dels enterraments que hi deuria haver al primer nivell de la sepultura de Can Filuà cal partir de la dada sobre la connexió gairebé total dels 7 individus enterrats, i tenir present el poc volum (0,9 m³) que ocupaven aquestes inhumacions. Si bé ens trobem davant d'un enterrament de tipus col·lectiu, (en tant que és una sepultura amb més d'un individu inhumat) és a partir d'aquests dos aspectes (pràctica total connexió de les restes dels individus i poc volum que ocupen) que ens situem davant de dues interpretacions explicatives sobre l'ús de la sepultura: o bé es tracta d'un cas de set enterraments primaris simultanis, o bé d'un cas d'enterraments primaris successius però passant molt poc temps entre un i altre enterrament -un temps inferior a la descomposició de l'anterior individu enterrat- i que, per tant, a l'enterrar el següent no se'n mouen les restes, ni tans sols el crani, que és la peça esquelètica que perd primer la connexió articular en una seqüenciació natural de descomposició (Toots 1965).

Si considerem el primer cas, ens trobem davant d'una sepultura que conté set individus -prou representatius d'una població, ja que hi ha diferents edats i sexes- enterrats al mateix moment. S'explicaria, d'aquesta manera, que els individus estiguessin tan ben posats, com per parelles (veure les set primeres transparències) i

intencionadament alternant-los la posició del cap. Si bé això no indica que les morts de tots set s'hagin produït al mateix moment, és evident que si durant un període relativament molt proper i, considerant que fos un cas d'enterraments primaris col·lectius, haurien estat enterrats tots a la vegada.

Si entenem que es tracta d'una sepultura amb enterraments primaris successius cal tenir present que les evidències antropològiques ens indiquen que entre un enterrament i l'altre no passava massa temps i que els cossos dels individus enterrats amb anterioritat no estaven descomposats quan s'enterrava el següent. Això s'aprecia perquè els cossos estan en connexió i per tant al col·locar un individu damunt d'un altre no es movia el de sota. Per tant la successió d'enterraments s'hauria d'haver donat poc abans o durant l'etapa de putrefacció i descomposició dels cossos ja enterrats, pràctica que sembla menys probable d'haver fet.

Nivell B:

Ens trobem davant d'un mínim de nou inhumacions primàries on a partir dels tres conjunts de resultats referents al grau de preservació dels esquelets, la connexió de les seves articulacions, i la posició dels ossos, cal plantejar, com a mínim, dos moments diferenciats d'utilització de la sepultura. Interpretem que el conjunt de cranis arraconats a la part Est de la sepultura serien el resultat d'uns enterraments realitzats en un primer període, anterior i independent al dels individus 10, 9, i 8.

El fet que cinc cranis (núms. 51, 337, 424, 425, 426) estiguin situats en un mateix costat de la sepultura, i manquin bona part de les restes de l'esquelet postcranial indicaria que les restes d'aquests 5 individus (com a mínim) enterrats a la sepultura van ser arraconades a l'enterrar-hi un següent individu, el 9 o el 10. El temps que podria haver passat entre l'últim enterrament del grup dels cinc cranis apartats i l'enterrament del nou individu hauria d'haver estat força llarg, ja que si se'n van poder apartar les restes fent espai per al nou cadàver, i arraconar els cranis en un mateix lloc, els individus que ja estaven enterrats havien de trobar-se en una fase d'esqueletització total o gairebé total. La manca de restes postcranials referents als individus d'aquest primer enterrament també podria ser explicada com a resultat d'un culte especial als cranis dels individus, on s'hauria valorat, a l'hora de remodelar de nou la sepultura, de manera diferent el crani de la resta d'ossos de l'esquelet, traient de la sepultura la majoria d'aquests últims. Una altra possibilitat a considerar seria la d'un antic enterrament secundari dels cranis; tot i així aquesta hipòtesi la considerem menys probable ja que resten alguns ossos postcranials no atribuïts a cap dels tres individus restants, i que correspondrien, per tant, a parts de l'esquelet dels cranis esmentats.

En canvi el temps que va transcórrer entre l'enterrament de l'individu 9 i el de l'individu 10 sembla que és més proper, si bé tots dos esquelets, presenten una distribució dels seus ossos similar, sense una connexió clara; també aquests dos cossos estan arreconats cap a la part Nord Est de la sepultura, com fent lloc a l'individu 8, en gairebé perfecte connexió. Tenint en compte aquestes dades l'individu 8 seria l'últim enterrament fet en aquest nivell.

En aquest nivell B sembla clara la distinció entre una primera fase d'enterraments, de la qual ens n'ha arribat els cinc cranis i algun os postcranial dispers, i una segona, que va rehabilitar l'espai per a utilitzar, de nou, la sepultura; les restes d'aquest segon moment són l'esquelet de l'individu 10, el de l'individu 9, i el de

l'individu 8, més els cranis dispersos (52 i 595) que podrien ser dels individus 10 i 9 respectivament (individus sense crani adjudicat).

També és possible considerar, per altra banda, que l'enterrament de l'individu 8 respon a un moment o etapa diferenciada dels individus 9 i 10; aquests van ser arreconats i el crani va perdre tota connexió amb la resta d'esquelet. Contràriament el grau de preservació, de connexió, i posició del cos de l'individu 8, amb el crani desarticulat de manera natural, es podria interpretar com un enterrament no relacionat amb els anteriors. D'aquesta manera dins del nivell B hauríem de parlar de tres etapes d'enterrament: la dels cranis, l'enterrament dels individus 9 i 10, i l'individu 8.

5. CONCLUSIONS

El jaciment de Can Filuà. Dades per a la interpretació del món funerari de l'Edat del Bronze a Catalunya ha presentat l'estudi del material antropològic recuperat durant la campanya del 1992 en el jaciment de Can Filuà, localitzat al terme de Santa Perpètua de Mogoda.

Previ a la presentació d'aquest material antropològic s'ha elaborat una base de dades amb 44 jaciments arqueològics de tipologia funerària localitzats a les comarques del Vallès, referents al període Neolític final- Bronze. La recopilació d'informació recollida en la base de dades ha permès incorporar al treball un *estat de la qüestió* i alhora posar de manifest la necessitat i l'oportunitat de fer, a partir d'aquesta, nous estudis bio-arqueològics, és a dir, que les dades antropològiques prenguin sentit des dels plantejaments que es fa l'arqueologia.

Dels 44 jaciments de tipologia funerària documentats al Vallès destaca la representativitat molt igualada de les tres grans tipologies determinades com a *sepulcres megalítics, coves/abrics o baumes, i fosses d'enterrament*. Les dades remarquen, però, que la majoria de restes humanes de les que disposem per a fer-ne estudis antropològics provenen només de les *fosses*. Tot i el major número d'ossos humans provinents de les *fosses d'enterrament* cal destacar que hi ha estudis antropològics per fer i per revisar, ja que en molts d'ells no queden clars aspectes tan fonamentals com la seqüència tafonòmica dels enterraments o el tipus d'enterrament (primari o secundari) dels individus. Cal que els objectius dels estudis antropològics siguin més complets i es faci un pas més en quant a la investigació sobre el món funerari de l'Edat del Bronze a Catalunya i s'intentin formular hipòtesis més generals; per això es fa necessari anar incrementant i relacionant el conjunt de dades que ens poden oferir les restes humanes de cada un dels jaciments arqueològics.

A partir del material recuperat en el jaciment de Can Filuà s'han pogut assolir en gran mesura els objectius dels tres grans àmbits d'estudi plantejats a l'inici del treball:

- I. Estudiar les característiques de la població.
- II. Inferir aspectes de tipus social.
- III. Interpretar la manifestació funerària.

Pel que fa a l'estudi de les característiques de la població a partir del material recuperat s'han pogut estudiar un nombre mínim de 16 individus, 7 procedents del nivell A i 9 del nivell B de la sepultura. No hi ha evidències de cremació ni descarnació dels ossos, i és clara la inhumació de tipus primari a la sepultura.

Referent a la distribució per edats al nivell A hi ha representació de tres individus infantils, un de 2-3 anys, un de 7-8 anys i un de 12 anys, i la resta d'individus són adults joves, sent la mitjana d'edat de mort per als femenins de 29,1 anys, i per als masculins de 37,5. Al nivell B tots els individus són adults, que també es mouen entre aquest intervals d'edat; la mitjana sobre els masculins és també de 37,5 anys i per els individus femenins de 27,3. A tots dos nivells s'aprecia una petita diferència d'edats entre els individus masculins i els femenins, atribuïble als problemes relacionats amb la maternitat.

A nivell tipològic no s'ha pogut aprofundir massa ja que, tot i tenir esquelets força complets, no ha estat possible prendre totes les mesures pertinents ni observar les dades morfològiques necessàries. Cal dir, però, que es pot considerar el conjunt de Can Filuà com un grup de població de tipologia cranial dòlico-mesomorfa, de talla mitjana amb un considerable dimorfisme sexual –talla mitja femenina 151,30 cm. i masculina 166,19-, i que donada la robustesa es podrien situar en l'anomenat grup de mediterranis gràcils. L'element braquimorf trobat en aquestes datacions al Solsonès o en determinats grups pirinencs no sembla ser present a Can Filuà.

Pel que fa als aspectes de tipus social no s'han observat diferències antropomètriques ni patològiques significatives entre els individus, que permetin suposar l'existència de desigualtats socials.

Pel que fa a l'estat de salut crida l'atenció les poques alteracions artròsiques que tenen ja que, encara que són adults joves, les poblacions antigues estan sotmeses a un estrès físic important al llarg de la seva vida, responsable sovint de remodelacions notables a l'os. Tot i que els individus de Can Filuà no presenten patologies ossies importants i no s'han detectat lesions de tipus traumàtic ni d'actes violents o accidentals, cal destacar el cas de sinusitis diagnosticada en un individu del nivell B com a patologia excepcional i poc freqüent en individus prehistòrics.

Referent a la dieta les patologies i anomalies dentals no són indicatives d'una dieta monòtona ni massa cariogènica, sinó que semblaria equilibrada, tot i que predominaria el consum de productes càrnics. Tot i que a nivell global sembla que a Europa es generalitza l'augment significatiu de la freqüència de la càries durant el Neolític, els individus de Can Filuà no tenen una alta incidència de tal dolència. Cal recordar, però, que durant el Neolític final- Calcolític, a Catalunya s'accentua el poblament de la muntanya i les activitats ramaderes prendran una forta importància.

Pel que fa al ritual d'enterrament en primer lloc s'ha valorat la preservació de les restes, que és bona en el cas del nivell A, on els individus tenien la gairebé totalitat de restes i presenten bona part de les articulacions esquelètiques en connexió; al nivell B s'han distingit tres grups d'individus segons la seva preservació i grau de conservació de les restes, que s'ha relacionat amb el fet que dins d'aquest nivell ens trobem davant de dos o tres moments d'ús diferenciat de la sepultura. La funció de la sepultura és clarament col·lectiuva, i amb aquests enterraments la sepultura queda ocupada totalment i segellada.

Al nivell A la posició dels individus sembla premeditada ja que cada individu té alternada la posició del cap, i estan com posats per parelles. La posició i preservació de les restes, el grau de connexió esquelètica i el poc espai que ocupaven els set individus d'aquest nivell A, ens situa davant de dues possibles interpretacions sobre aquests enterraments: o bé ens trobem davant de set enterraments primaris col·lectius simultanis, o bé d'enterraments primaris successius amb poc temps de separació entre cada un d'ells, ja que els individus no haurien d'haver començat la seva esqueletització.

El fet que hi ha hagi enterrats més individus femenins que masculins, i que hi hagi representació infantil aleatòria (no respon a una piràmide poblacional típica

d'època prehistòrica), fa pensar que les morts i els enterraments dels individus del nivell A són fruit d'un fet que s'emportà part de la població, de manera que afectà, evidentment, els membres més dèbils d'aquesta: les dones i els nens, i els avis. Mancarien, en aquest cas, els individus senils.

Així doncs, sobre les dues interpretacions considerades més possibles, amb tot el que s'ha anat presentant al llarg de l'informe —edat, sexe, posició anatòmica, etc.—, creiem que segurament és més probable que ens trobem davant d'un enterrament primari de tipus col·lectiu que inclouria els set individus descrits. Per tant el ritual d'enterrament dels individus que haurien usat el nivell A de la sepultura i el del nivell B no tindria, d'aquesta manera, res a veure. Una de les hipòtesis que explicarien aquest enterrament simultani dels set individus, i descartada la possibilitat de tenir una població que mor de manera més o menys massiva fruit d'algun conflicte entre grups —ja que no hi ha evidències de traumatismes, ni símptomes de violència en les restes antropològiques— seria que la mort d'aquests individus fos el resultat d'una infecció o epidèmia que, en poc temps, els eliminà, i per tant van poder-se enterrar alhora. A nivell osteològic no és possible determinar tals fenòmens, ja que la rapidesa d'una malaltia d'aquest tipus no deixa registre a l'os, però no seria d'estranyar una situació com aquesta, ja que segurament en èpoques prehistòriques sovint deurien haver d'afrontar situacions de fàcil contagi i propagació. Cal recordar, a més, que al nivell A no es va trobar en cap cas aixovar dipositat amb els individus.

Pel que fa la nivell B, més antic, només s'han pogut individualitzar tres esquelets ja que manquen molts ossos postcranials de la resta dels individus. D'aquests tres primers individus un té les restes en un grau de preservació i posició esquelètica similar als individus del nivell A, mentre que els altres dos semblen haver estat arreconats per a poder-hi enterrar aquest individu; d'aquests dos se n'ha perdut la connexió del crani. Dels 8 cranis restants dos deuen pertànyer a aquests dos individus, un a l'individu 7 del nivell A, i la resta —apartats a la part Est de la sepultura— són, segurament, d'un moment encara més anterior. L'explicació d'aquests cinc cranis respondria a una primera utilització de la sepultura com a lloc d'enterrament que va ser abandonat després d'inhumar-hi, com a mínim, cinc individus adults. Al cap d'un temps es torna a la mateixa sepultura per a tornar a enterrar-hi un nou individu, i se n'aparten els cranis (situats a l'Est), i se n'eliminen les restes que, per alguna raó, no interessa (pèrdua de restes de l'esquelet postcranial). Podem explicar el segon moment d'ús de la sepultura del nivell B de dues maneres: 1) cada vegada que s'ha enterrat algun individu s'aparten les restes de l'anterior, i per tant l'individu que es trobava en connexió va ser l'últim enterrat d'aquesta fase, ja que està gairebé intacte, o bé 2) que aquest últim individu respon a un moment diferent, més proper a les inhumacions del nivell A.

En tot cas, el ritual d'enterrament fou ben diferent al del nivell A, i només va fer servir la sepultura per a enterrar-hi els individus adults. El fet que no hi hagi individus infantils al nivell B caldria explicar-ho, doncs, a partir d'un ritual, tipus o lloc d'enterrament diferent del que participen els adults. La manca d'individus senils també es podria relacionar amb aquest ritual diferenciat o bé amb els baixos valors de l'esperança de vida al néixer, dibuixant unes comunitats amb una elevada probabilitat de morir en edats joves i baixa probabilitat d'arribar a edats madures.

L'estudi de Can Filuà, doncs, no ha demostrat la suposada generalització de la inhumació secundària dels cadàvers als seus sepulcres durant el Neolític final- Calcolític.

Tot i que no s'ha fet, per manca d'elements diagnosticables, una anàlisi dels caràcters discrets ni una anàlisi paleogenètica, les diferències de ritual entre els nivells A i B no són suficients per a indicar que es tracta de conjunts biològicament diferents, per tant estem parlant, segurament, d'una mateixa població en diferents estadis temporals. Al tractar-se de comunitats petites és d'esperar que possiblement existeixi alguna relació de parentiu entre els seus individus; en el cas del nivell A s'observa, per exemple, una predisposició a agrupar l'individu 5 (femení), el 4 (infantil), i possiblement el 7 (masculí).

L'estructura d'enterrament de Can Filuà estava formada per un accés en pou circular i cambra lateral absidial situada al mateix nivell que la base del pou, i va ser utilitzada fa uns 3500 anys aproximadament. Ja des de la segona meitat del III mileni, durant el Neolític final, la uniformitat dels Sepulcres de fossa sembla anar-se trencant per a donar pas a tota una nova sèrie d'enterraments de tipus col·lectiu i de formes aparentment molt diverses usant tota mena de sepulcres. La sepultura de Can Filuà, dels inicis de l'Edat del Bronze, és un exemple més dins d'aquest panorama funerari divers del moment.

6. BIBLIOGRAFIA

Can Gol I

ESTRADA, J. (1947): Ficha arqueológica, 4. Sepulcro de Galería cubierta de Can Gol (La Roca del Vallés). *Boletín de la Agrupación Excursionista de Granollers*, 33.

ESTRADA, J. (1955): *Síntesis arqueológica de Granollers y sus alrededores*. Granollers.

PERICOT, L. (1950): *Los sepulcros megalíticos catalanes y la cultura pirenaica*. Barcelona.

PÀMIES, A. (1983): *Les restes arqueològiques de la Roca del Vallès: una passejada pel nostre passat*. Museu de Granollers.

Can Gol II

ESTRADA, J. (1955): *Síntesis arqueológica de Granollers y sus alrededores*. Granollers.

PERICOT, L. (1950): *Los sepulcros megalíticos catalanes y la cultura pirenaica*. Barcelona.

La Roca foradada de Can Gol

ESTRADA, J. (1955): *Síntesis arqueológica de Granollers y sus alrededores*. Granollers.

PÀMIES, A. (1983): *Les restes arqueològiques de la Roca del Vallès: una passejada pel nostre passat*. Museu de Granollers.

Can Llobateres

BARDET, E.; RAMADÀ, X. (1985): Can Llobateres. Un ejemplo del horizonte neolítico final-calcolítico en Cataluña. *Estudios de la Antigüedad*, 2: 59-68.

RENOM, V. (Inèdit): *Diari d'excavacions*. Vol II. Museu d'Història de Sabadell.

Can Planes

PETIT, M.A. (1990): Les primeres etapes de l'edat del Bronze al Vallès. *Limes*, 0: 23-30.

ESTRADA, J. (1945): El dólmen de Can Planas (La Roca del Vallès). *Ampurias* VII-VIII.

Castell Ruf

ESTRADA, J. MILLARONGA, L. (1967): La lauro monetar y el hallazgo de Cánoves (Barcelona). *IPA Monografias XXVIII*.

Collet de Can Gurri

GUILLEUMES, A. (1953): Dolmen de Can Gurri. *Noticiario Arqueológico Hispánico*, II.

Cruïlles

GUDIOL, J. M. (1923): El dolmen de Cruïlles. *Bulletí del Centre Excursionista de Vic*, II.

AAVV. (1982): *L'arqueologia a Catalunya, avui*. Catàleg de l'exposició. Barcelona.

Mas Clamí

- BATISTA, R. (1961): Sepulcres megalítics de la comarca del Moianès. *Corpus de sepulcres megalítics de la Diputació provincial de Barcelona*. Fascicle 2, fitxa 8.
- COLOMINAS, J. (1953-54): Dolmen de Mas Clamí. *Ampurias* XV-XVI.

Criac I

- BOSCH, J; VILA, L; ALACAMBRA, P. (1986): *Les comunitats del neolític final-calcolític i edat del bronze*. Curset "Els orígens del Vallès Oriental". Museu de Granollers.
- MALUQUER DE MOTES. (1947-48): El dolmen del Criach en el término de Castellterçol. *Ampurias* IX-X.

Criac II

- BOSCH, J; VILA, L; ALACAMBRA, P. (1986): *Les comunitats del neolític final-calcolític i edat del bronze*. Curset "Els orígens del Vallès Oriental". Museu de Granollers

El Gavatx

- BATISTA, R. (1961): Sepulcres megalítics de la comarca del Moianès. *Corpus de sepulcres megalítics de la Diputació provincial de Barcelona*. Fascicle 2, fitxa 8.

El Casuc

- BOSCH, J; VILA, L; ALACAMBRA, P. (1986): *Les comunitats del neolític final-calcolític i edat del bronze*. Curset "Els orígens del Vallès Oriental". Museu de Granollers.

Pedra Gentil

- LÓPEZ, J. (1989): *Les bruixes de Vallgorguina i el dolmen de Pedra Gentil*. Associació Cultural de Vallgorguina.
- PERICOT, L. (1950): *Los sepulcros megalíticos catalanes y la cultura pirenaica*. Barcelona.

Serracavallera

- ROIG, A. (1982): El sepulcre megalític de Serracavallera (Setmenat). *Arrahona*, 13: 24-34.

Serra de l'Arca I

- BOSCH GIMPERA, P. (1913-14): Els dolmens de la Serra de l'Arca (Aiguafreda). *Anuari de IEC Barcelona*.

Serra de l'Arca II

- BOSCH GIMPERA, P. (1913-14): Els dolmens de la Serra de l'Arca (Aiguafreda). *Anuari de IEC Barcelona*.
- COLOMINAS, J; GUDIOL, J.M. (1923): Sepulcres megalítics de l'Ausetània. *Quaderns d'Estudi* XV, núm. 57. Barcelona.

Can Pallàs

- TEN, R. (Inèdit, 1977): *Aportaciones al estudio del eneolítico en el Vallés*. Memòria de Llicenciatura, 76-79. U.B.
- ROIG, A. (Inèdit, 1973): Sepulcro colectivo de Can Pallàs. *Symposium de Prehistoria Peninsular*.

MARTIN, A. (1985): De la cultura de los Sepulcros de fosa al Grupo de Veraza en el Vallés. *Estudios de la Antigüedad*, 2:7.

Cau I de la Mostela

BOSCH, J; VILA, L; ALACAMBRA, P. (1986): *Les comunitats del neolític final-calcolític i edat del bronze*. Curset "Els orígens del Vallés Oriental". Museu de Granollers.

Cau II de la Mostela

SERRA RAÍFOLS, J. (1965): La cueva II de la Mostela (Barcelona). *IPA Monografias XVII*.

ESTRADA, J. (1955): *Síntesis arqueológica de Granollers y sus alrededores*. Granollers

ESTRADA, J. MILLARONGA, L. (1967): La lauro monetal y el hallazgo de Cánoves (Barcelona). *IPA Monografias XXVIII*.

Torre Negra

TEN, R. (1981-82): La cova de la Torre Negra (St. Cugat del Vallés) dins del marc de l'eneolític vallesià. *Pyrenae* 17-18.

CAMPILLO, D. (1980): Lesions patològiques en dos cranis exhumats a la Cova de la Torre Negra (St. Cugat del Vallés). *Arrahona*: 63-67.

Cova de l'Endal

TEN, R. (Inèdit, 1977): *Aportaciones al estudio del eneolítico en el Vallés*. Memòria de Llicenciatura, 32-35. U.B.

Cova de les Madrigueres

PETIT, M.A. (1990): Les primeres etapes de l'edat del Bronze al Vallés. *Limes*, 0: 23-30.

Cova Solanes

PETIT, M.A. (1990): Les primeres etapes de l'edat del Bronze al Vallés. *Limes*, 0: 23-30.

TEN, R. (Inèdit, 1977): *Aportaciones al estudio del eneolítico en el Vallés*. Memòria de Llicenciatura, 30-31. U.B.

Cova del Frare

MARTIN, A. (1982): Un yacimiento clave en la prehistoria del Vallés: la Cova del frare (Matadepera, Barcelona). *Bajo Aragón, Prehistoria*, IV: 19-27. Caspe-Zaragoza.

Torrent de St. Oleguer

CUESTA TORIBIO, F. (1985): Estudio de los restos humanos procedentes del torrente de St. Oleguer en Sabadell (Vallés Occidental) y algunos problemas con el Vaso Campaniforme en Cataluña. *Estudios de la Antigüedad*, 2: 69-92.

Bòbila Madurell

BLANCH, R.M; MERCADAL, O. (1995): MF 18: Un cas atípic d'inhumació prehistòrica a la Bòbila Madurell. *Arrahona*, 3a. època, núm. 16: 75-83.

CANALS, A. (1988): El complex arqueològic "Bòbila Madurell-Serrat de Can Feu": Història de la investigació 81921-1987). *Arrahona* II: 9-26.

LLONGUERAS, M; MARCET, R; PETIT, M.A. (1982). Bòbila Madurell. St. Quirze del Vallès. *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys: 85-87*. Departament de cultura de la Generalitat de Catalunya.

MARTÍN, A. (1990): El neolític i el calcolític al Vallès. *Limes*, 0.

MERCADAL, O. (1991): Bòbila Madurell: un bon exemple en la relació arqueologia-antropologia. *Limes*, 1: 36-44.

PETIT, M.A. (Inèdit, 1986): *Contribución al estudio de la Edad del Bronce en Cataluña*. Tesi doctoral. UAB.

Can Ballarà

CARLÚS, X; DÍAZ, J. (1995): El jaciment del Bronze inicial de Can Ballarà (Terrassa, Vallès Occidental). *Terme* 10.

Can Filuà

MARTÍ, M; POU, R; BUCH, M. (1995): Les estructures prehistòriques del jaciment de Can Filuà, Santa Perpètua de Mogoda (Vallès Occidental). *Limes*, 4-5:29-44.

ARMENTANO, N; MALGOSA, A; CAMPILLO, D. (1999): A case of Frontal Sinusitis from the Bronze Age Site of Can Filuà (Barcelona). *International Journal of Osteoarchaeology*, 9: 438-442.

La Serreta

DÍAZ, J; VILLAFRUELA, J. (1997): Informe antropològic que figura a l'annex de la *Memòria de l'excavació arqueològica del jaciment del Bronze inicial de la Serreta (Rubí, Vallès Occidental)*

Can Coll

BARRIAL, O; FRANCÈS, J. (1993): Una possible necròpolis de l'edat del bronze a Can Coll (Cerdanyola). *Limes*, 3: 24-31.

Can Raich

VIVES, E. (1998): Informe antropològic que figura a l'annex de la *Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment de Can Raich, 1996. (Granollers, Vallès Oriental)*.

Can Roqueta

MAJÓ, T. (Inèdit, 1995): *Estudi de les restes humanes de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental)*.

Can Soldevila III

VIVES, E. (1982): Estudi antropològic de les restes de la necròpolis de can Soldevila (Santa Perpètua de Mogoda). *Fulls d'arqueologia i història de Sta. Perpètua de Mogoda*. Museu Municipal de Santa Perpètua de Mogoda.

COSTA, F; GARCÍA, P; MARCET, R; MAS, J. (1982): El jaciment prehistòric de Can Soldevila (Santa Perpètua de Mogoda). *Fulls d'arqueologia i història de Sta. Perpètua de Mogoda*. Museu Municipal de Santa Perpètua de Mogoda.

Can Vinyals

MIQUEL, D; MORRAL, E. (1980): L'enterrament col·lectiu de Can Vinyals (Santa Perpètua de Mogoda). *Arrahona*, 10: 26-36.

La Florida

AAVV (1982): *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

Can Bosc de Basea

PALET BARBA, D. (1915-1920): Un enterrament de la Primera Edat del Bronze a Terrassa. *Anuari de IEC*, vol. VI: 538.

PETIT, M.A. (Inèdit, 1986): *Contribución al estudio de la Edad del Bronce en Cataluña*. Tesi doctoral. UAB.

Pla de Bruguera

CLOP, X; et. al. (1993): La necròpolis del pla de la Bruguera- Centre de Distribució SONY (Castellar del Vallès, Vallès Occidental). Primers resultats. *Limes*, 3.

Vall Suau

MAJÓ, T. (Inèdit, 1995): *Estudi de les restes humanes de la Vall Suau. (St. Quirze del Vallès, Vallès Occidental)*.

Turó de la Verdulaga

MARTIN, A. (1985): De la cultura de los Sepulcros de fosa al Grupo de Veraza en el Vallés. *Estudios de la Antigüedad*, 2:7.

PI SAUMELL, J. (1956): Un hallazgo prehistórico en Castellbisbal. *Programa de la Festa Major de Castellbisbal*. 1956:2-3.

- ALDUC-LE BAGOUSE, A. (1988): Estimation de l'âge des non-adultes: maturation dentaire et croissance osseuse. Données comparatives pour deux nécropoles médiévales bas-normandes. *Actes des 3èmes Journées Anthropologiques. Notes et Monographies Techniques n. 24*, Éditions du CNRS, Paris, 81-103.
- ALEMAN, I; BOTELLA, M.C; RUIZ, L. (1997): Determinación del sexo en el esqueleto postcraneal. Estudio de una población mediterránea actual. *Archivo Español de Morfología*, 2: 2-17.
- ALESAN, A. (Inèdit, 1990): *Estudi d'una població subadulta de l'edat del Ferro: demografia, antropometria i creixement*. Memòria del treball de recerca del Mestratge d'Especialització Professional en Biologia Humana, Universitat Autònoma de Barcelona.
- ALESAN, A; SAFONT, S; ALFONSO, J; MALGOSA, A; EGEA, R. (1998): *Informe antropològic de les inhumacions trobades durant la campanya de l'any 1997 al jaciment de Can Solà del Racó (Matadepera, Barcelona)*. Unitat d'Antropologia. Dept. Biologia animal, Biologia vegetal i Ecologia, de la Universitat Autònoma de Barcelona (inèdit).
- ARMENTANO, N; MALGOSA, A; CAMPILLO, D. (1999): A case of Frontal Sinusitis from the Bronze Age Site of Can Filuà (Barcelona). *International Journal of Osteoarchaeology*, 9: 438-442.
- BASS, W.M. (1971): *Human Osteology*. Missouri Archaeological Society. Special Publication n.2. Columbia, Missouri.
- BECKER, W; NAUMANN, H.H. PFALTZ, C.R. (1986): *Otorrinolaringología manual ilustrado*. Doyma Cop. Barcelona.
- BLACK III, T. K. (1978): A new method assessing the sex of fragmentary skeletal remains. Femoral shaft circumference. *Am. J. Of Phys. Anthropol.* 65: 305-311.
- BROTHWELL, S.R. (1987): *Desenterrando huesos*. Fondo de Cultura Económica. Mèxic.
- BUCH, M; MARTÍ, M; POU, R; DÍAZ, J; PARPAL, A; CARLÚS, X; VILLAFRUELA, J. (Inèdit, 1992): *Memòria d'excavació dels treballs duts a terme entre el 3 d'agost i el 15 de setembre del 1992 a Can Filuà (Sta. Perpètua de Mogoda)*. Servei d'Arqueologia. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- BUCH, M; MARTÍ, M; POU. (Inèdit, 1992): *Informe de la destrossa Memòria d'excavació dels treballs duts a terme entre el 3 d'agost i el 15 de setembre del 1992 a Can Filuà (Sta. Perpètua de Mogoda)*. Servei d'Arqueologia. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

- CAMPILLO, D. (1977): *Paleopatología del cráneo en Cataluña, Valencia y Baleares*. Editorial Montblanc-Martin. Barcelona.
- CAMPILLO, D. (1983): *La enfermedad en la prehistoria*. Ed. Salvat. Barcelona.
- CAMPILLO, D. (1994): *Paleopatología. Els primers vestigis de la malaltia*. Fundació Uriach 1883. Barcelona.
- CARRASCO, T; MALGOSA, A; SUBIRÀ, M.E; CASTELLANA, C. (1989): Dental Anthropology of "Cueva de Can Sadurní (4225+-90BP). Begues, Barcelona, Spain. *Humanbiologia budapestinensis* 19: 27-30.
- CHIMENOS, E. (1990): Estudio paleoestomatológico de las poblaciones prehistóricas de Cataluña. *Libros Pórtico*. Zaragoza.
- CHIMENOS, E; SAFONT, S; ALESAN, A; ALFONSO, J; MALGOSA, A. (1999): Propuesta de protocolo de valoración de parámetros en Paleodontología. *Gaceta Dental* 102: 44-52.
- CRÉTOT, M. (1978): *L'arcade dentaire humaine (Morphologie)*. Julien Prélat Ed., Paris.
- DITTMAR, M; GALERA, V; GARRALDA, M.D.; SMETS, M. (1998): Permanent dentition in Santa María de Hito population (Spain). Tooth crown diameters and microevolution in the Iberian Peninsula. *Homo* 49/1: 55-73.
- FEREMBACH, D; SCHWIDETZKY, I; STLOUKAL, M. (1980): Recommendations for Age and Sex Diagnoses of Skeletons. *Journal of Human Evolution* 9: 517-549.
- FONT, J; MALGOSA, A. (Inèdit, 1998): *Estudi dental de les restes humanes pre-talaiòtiques de S'Aigua Dolça (Artà- Mallorca)*. Unitat d'Antropologia. Universitat Autònoma de Barcelona.
- FUSTÉ, M. (1962): *Estudio antropológico de los esqueletos inhumados en los túmulos de la región de Galdar (Gran Canaria)*. El Museo Canario. Las Palmas de Gran Canaria.
- GALERA, V. (1989): Odontometry of a Spanish Neolithic-Bronze Age Sample. Comparison with other populations of the Iberian Peninsula. *Human Evolution*, vol. 4, núm. 4: 271-281.
- GARCÍA, J.M. (1995): *Problemas teóricos de la arqueología de la muerte. Una introducción*. Arqueoloxía da morte na Península Ibérica desde as Orixes ata o Medioevo. Actes del curs d'estiu de la Universitat de Vigo 1994, 14-31.
- GONZÁLEZ SÁNCHEZ, M. (Inèdit, 1996-97): *El tractament funerari des del neolític final al bronze mig dins dels límits naturals de la província de Barcelona. Característiques per a una revisió*. Treball fi de carrera. UAB.

- ISCAN, M.Y; LOTH, S.R; WRIGHT, R.K (1984): Metamorphosis at the Sternal Rib End: A New Method to Estimate Age at Death in White Males. *American Journal of Physical Anthropology*, 65: 147-156.
- KROGMAN, W.M; ISCAN, Y.M. (1986): *The Human Skeleton in Forensic Medicine*. Ch. C. Thomas Ed. Springfield, Illinois.
- LARSEN, C. S. (1997): *Bioarchaeology. Interpreting behavior from the human skeleton*. Cambridge University Press.
- LOVEJOY, C.O; PRYZBECK, T.R, MENSFORTH, R.P (1985): Chronical Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium: A New Method for the Determination of Adult Skeletal Age at Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 68: 15-28.
- MALGOSA, A. (1985): Estudi de les restes humanes de la necròpolis talaiòtica de "S'illot des Porros" (Alcúdia - Mallorca). Tesi Doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- MALGOSA, A; SUBIRÀ, M.E; (1996): Antropologia i dieta: metodologies per a la reconstrucció de l'alimentació de poblacions antigues. *Cota zero*, 12: 15-27.
- MARTÍN, A. (1990): El Neolític i el Calcolític al Vallès. *Limes* 0.
- MARTÍN, A. (1995): La Prehistòria a la comarca del Vallès. *Terme* 10.
- MARTIN, R; SALLER, K (1957): *Lehrbuch der Anthropologie*. Ed. G.Fisher, Stuttgart.
- MASSET (1982): *Estimation de l'âge au décès par les sutures crâniennes*. Thèse. Université Paris VII.
- MAYA, J. L. (1991): El nordeste peninsular entre la Edad del Bronce y el mundo proto-ibérico, a Veinte años de Arqueología en España, *Boletín de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología-antropología* 30-31.
- MERCADAL, O. (1991): Bòbila madurell: un bon exemple en la relació arqueologia-antropologia. *Limes* 1.
- NATHAN, M; ARMELAGOS, G. J. (1984): *Paleopathology at the Origins of Agriculture*. Academic Press. Orlando.
- OLIVIER, G. (1960): *Pratique Anthropologique*. Vigot Frères Eds., Paris.
- O.N.U (1984): *Manuel X. Techniques Indirectes d'Estimation Démographique. Études Démographiques, 81. Nations Unies, New York*. 324 pp.
- PETIT, M.A. (Inèdit, 1986): *Contribució al estudio de la Edad del Bronce en Catalunya*. Tesi Doctoral. UAB.
- PETIT, M.A. (1990): Les primeres etapes del Bronze al Vallès. *Limes* 0.

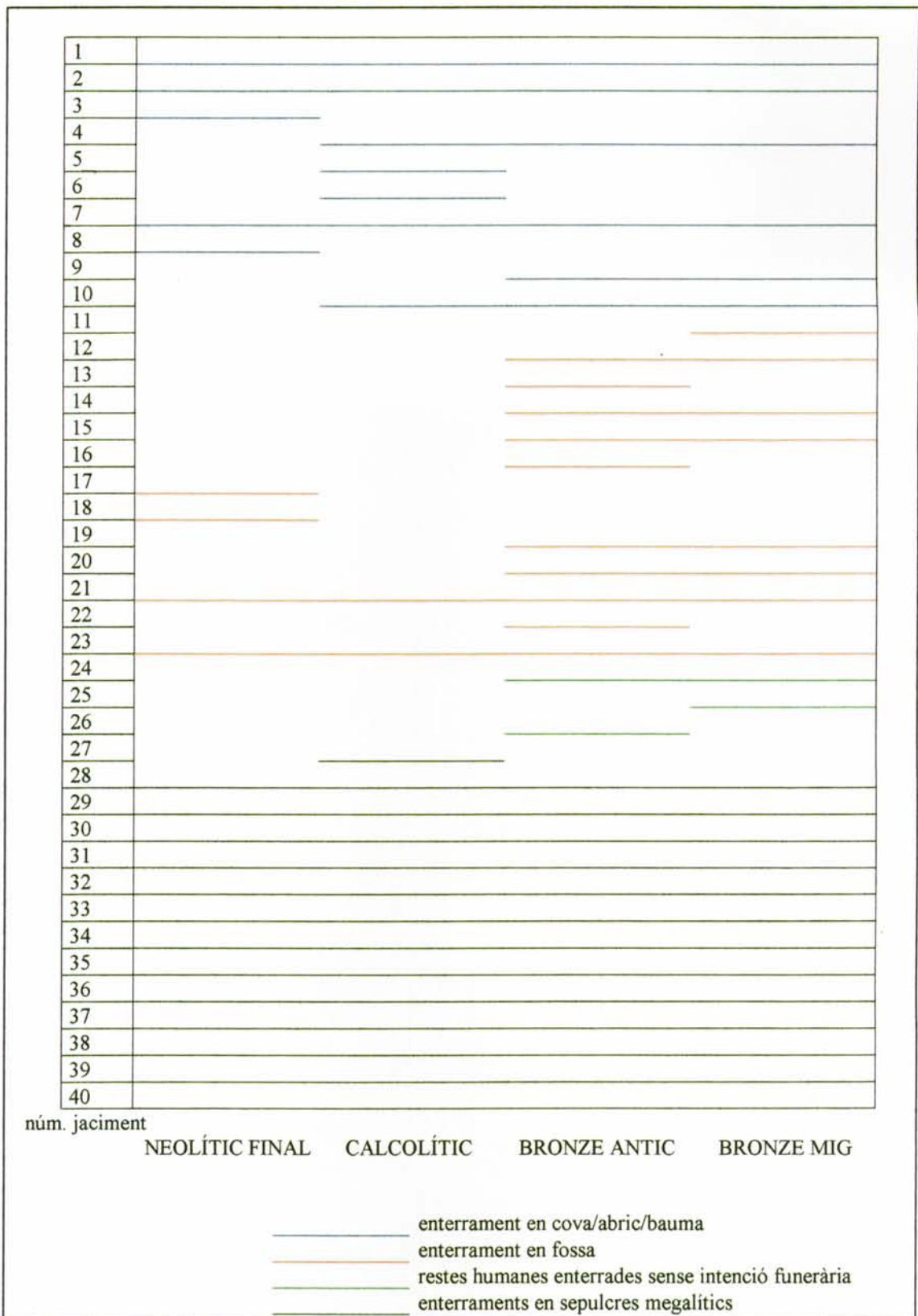
- POCH, C. (1996): *De la vida i de la mort*. Editorial Claret. Barcelona.
- POLET, C; LEGUEBE, A; ORBAN, R; LAMBERT, G (1991): Estimation de la stature de la population mérovingienne de Torgny. *Anthropologie et Préhistoire*, 102: 111-123.
- REDFIELD, A. (1970): A New Aid to Aging Immature Skeletons: Development of the Occipital Bone. *American Journal of Physical Anthropology*, 33: 207-220.
- RENFREW, C; BAHN, P. (1991): *Arqueología. Teorías, Métodos y Práctica*. Akal. Madrid.
- ROMERO, E. (1972): Senos frontales, patología y terapéutica. *Científico-Médica*, 451-480.
- SCHUTKOWSKI, H. (1993): Sex Determination of Infant and Juvenile Skeletons. I. Morphognostic Features. *American Journal of Physical Anthropology*, 90: 199-205.
- STLOUKAL, M; HANÁKOVA, H. (1978): The lenght of long bones in ancient slavonic populations –With particular consideration to the questions of growth. *Homo*, 29: 53-69.
- TEN, R. (Inèdit, 1977): *Aportaciones al estudio del eneolítico en el Vallés*. Memòria de Llicenciatura, 76-79. U.B.
- TESTUT, L; LATARJET, A. (1975): *Tratado de anatomia humana*. Salvat editores S.A, Barcelona.
- TOOTS, H. (1965): Sequence of disarticulation in mammalian skeletons. *University of Wyoming Contributions in Geology* 4: 37-39.
- TURBÓN, D. (1981): *Antropología de Cataluña en el II milenio AC*. Ediciones de la Universidad de Barcelona.
- TURBÓN, D; PONS (1980): “Estudis sobre metopisme” a II Simposium de Antropología Biológica de España. Oviedo 1980. Pàgs.714 – 727.
- UBELAKER, D.H (1989): *Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation*. Taraxacum, Washington. 2ª ed.
- VICENT GARCÍA, J.M. (1994): Problemas teóricos de la arqueología de la muerte. Una introducción. Actes del Curs d’estiu de la Universitat de Vigo: *Arqueoloxía da Morte na Península Ibérica desde as Orixes ata o Medioevo*.
- WALKER, P.L; JOHNSON, J.R; LAMBERT, P.M. (1988): Age and Sex Biases in the Preservation of Human Skeletal Remains. *American Journal of Physical Anthropology*, 76: 183-188.

WEAVER, D.S. (1979): Application of the Likelihood Ratio Test to Age Estimation Using the Infant and Child Bone. *American Journal of Physical Anthropology*, 50: 263-270.

7. ANNEXOS

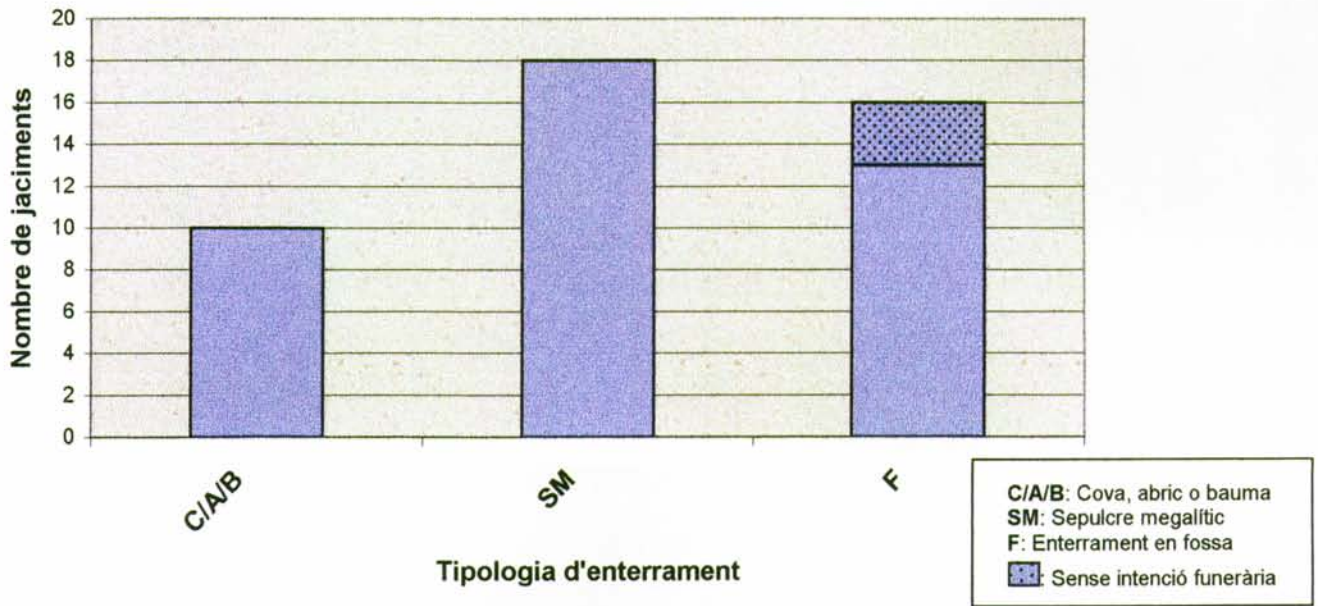

figures

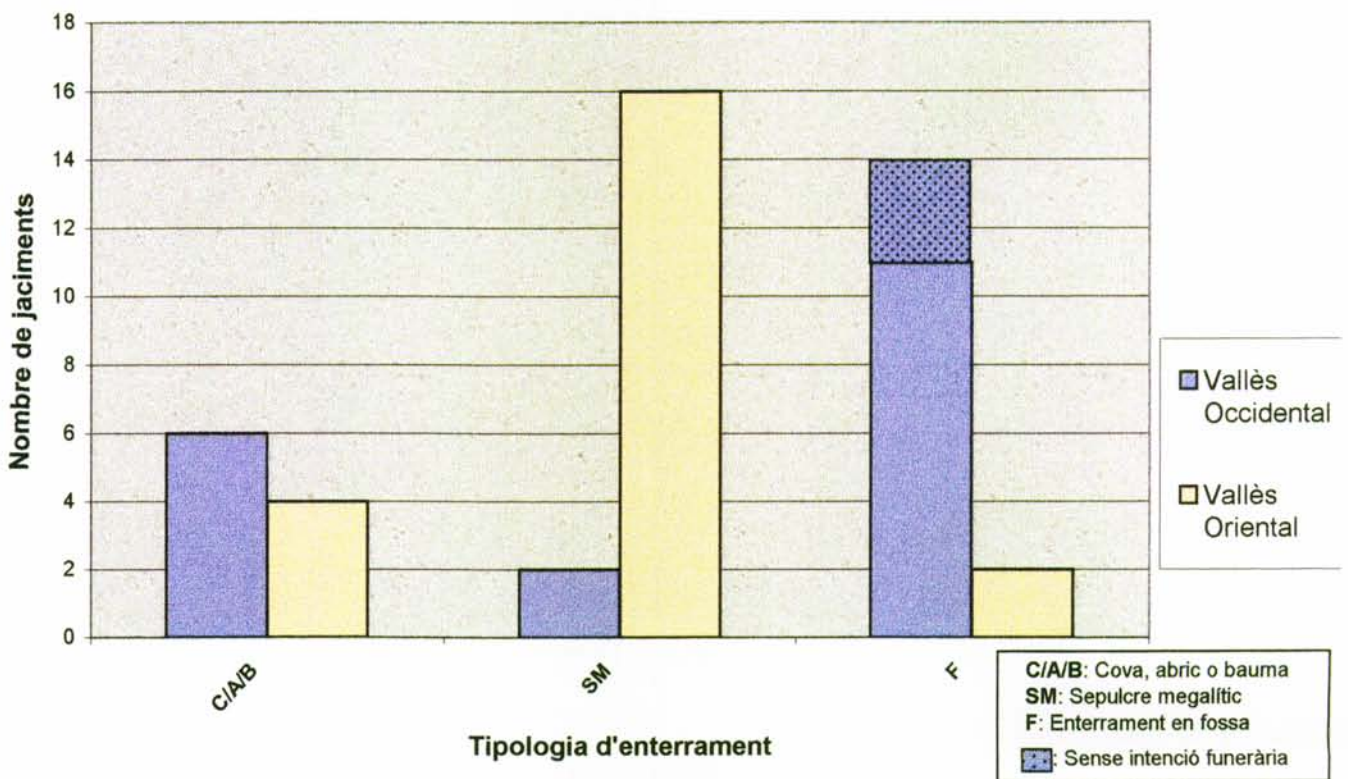
Figura 1: Es representen la tipologia funerària i el període que s'ha atribuït a cada jaciment de les comarques del Vallès amb presència de restes antropològiques. Si bé a tots els períodes -excepte els enterraments en les fosses sense intenció funerària- hi ha representació de les tres tipologies el gràfic sembla mostrar una tendència d'augment dels d'enterraments en fosses al llarg del temps.

Caracterització dels tipus d'enterraments del neolític final al bronze mig al Vallès

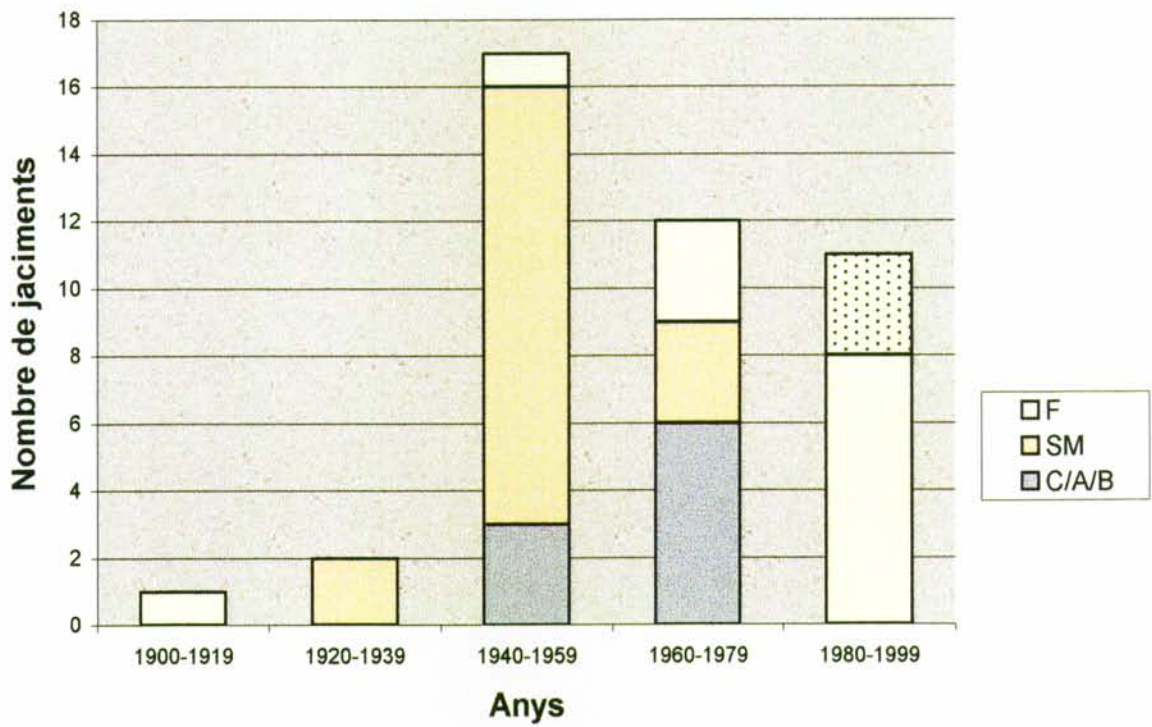
Figura 2: En el gràfic s'aprecia com totes tres tipologies d'enterrament tenen una representativitat molt igualada a la zona i període estudiats.

Comparació de les tipologies d'enterrament a les dues comarques estudiades

Figura 3: A nivell de comarques s'aprecia una representació inversament proporcional de la representació de les fosses i dels sepulcres megalítics; al Vallès Oriental és majoritari el número de sepulcres megalítics, mentre que a l'Occidental predomina el número de fosses d'enterrament.

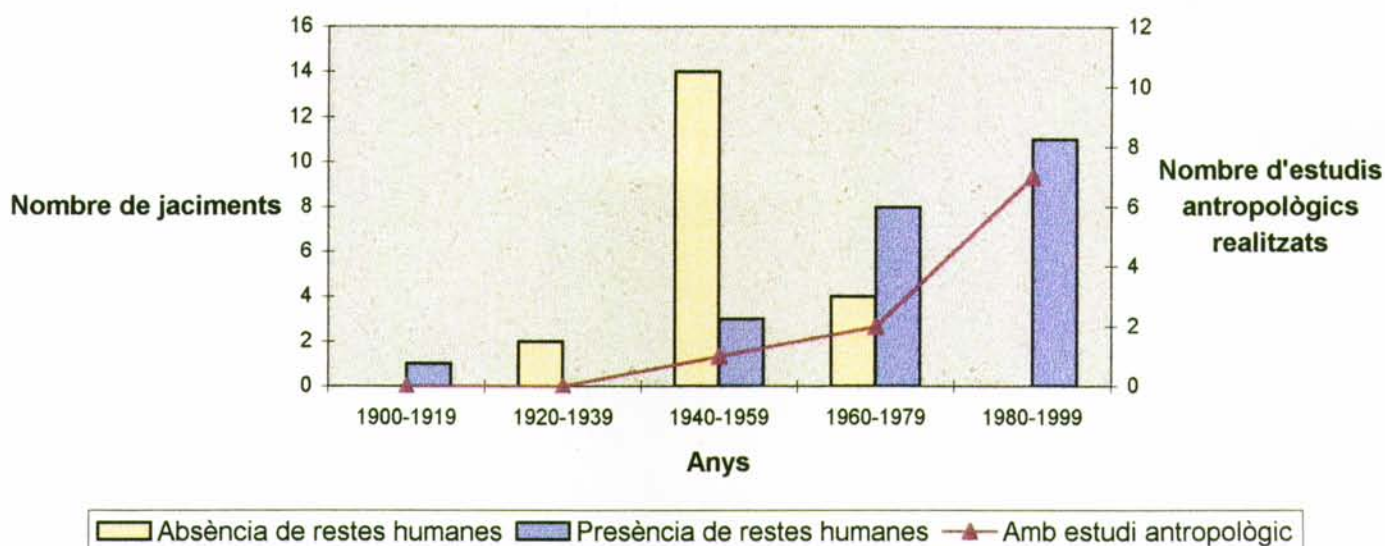
Tipologia dels jaciments excavats al llarg del segle

Figura 4: A la representació queda plasmat com les troballes de sepulcres megalítics predominen fins als anys 60, mentre que les fosses d'enterrament comencen a ser descobertes majoritàriament a partir dels anys 60. Les fosses d'enterrament interpretades "sense intenció funerària" no s'han començat a identificar com a tals fins als anys 80.

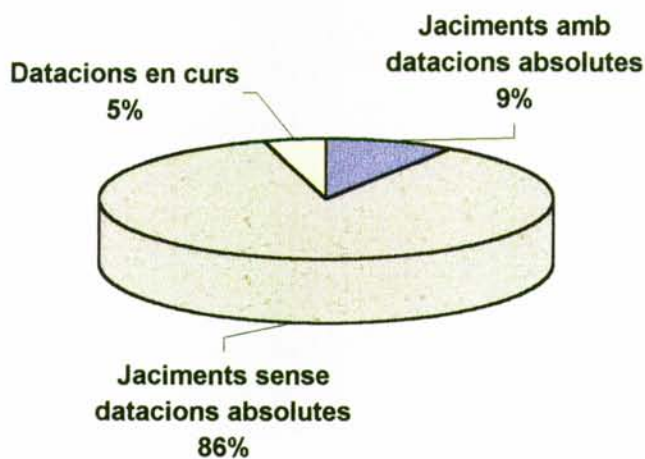

Constància de restes humanes als jaciments funeraris excavats, i nombre d'estudis antropològics realitzats sobre aquestes

Figura 5: S'observa l'evolució que ha tingut l'interès de les restes antropològiques al llarg del segle ja sigui en la major identificació d'aquestes en els jaciments com en la quantitat d'estudis antropològics realitzats sobre aquestes.

Estat de les datacions absolutes (C14) dels jaciments en estudi

Figura 6: El gràfic mostra l'estat de les datacions absolutes per al període i zona geogràfica en estudi.

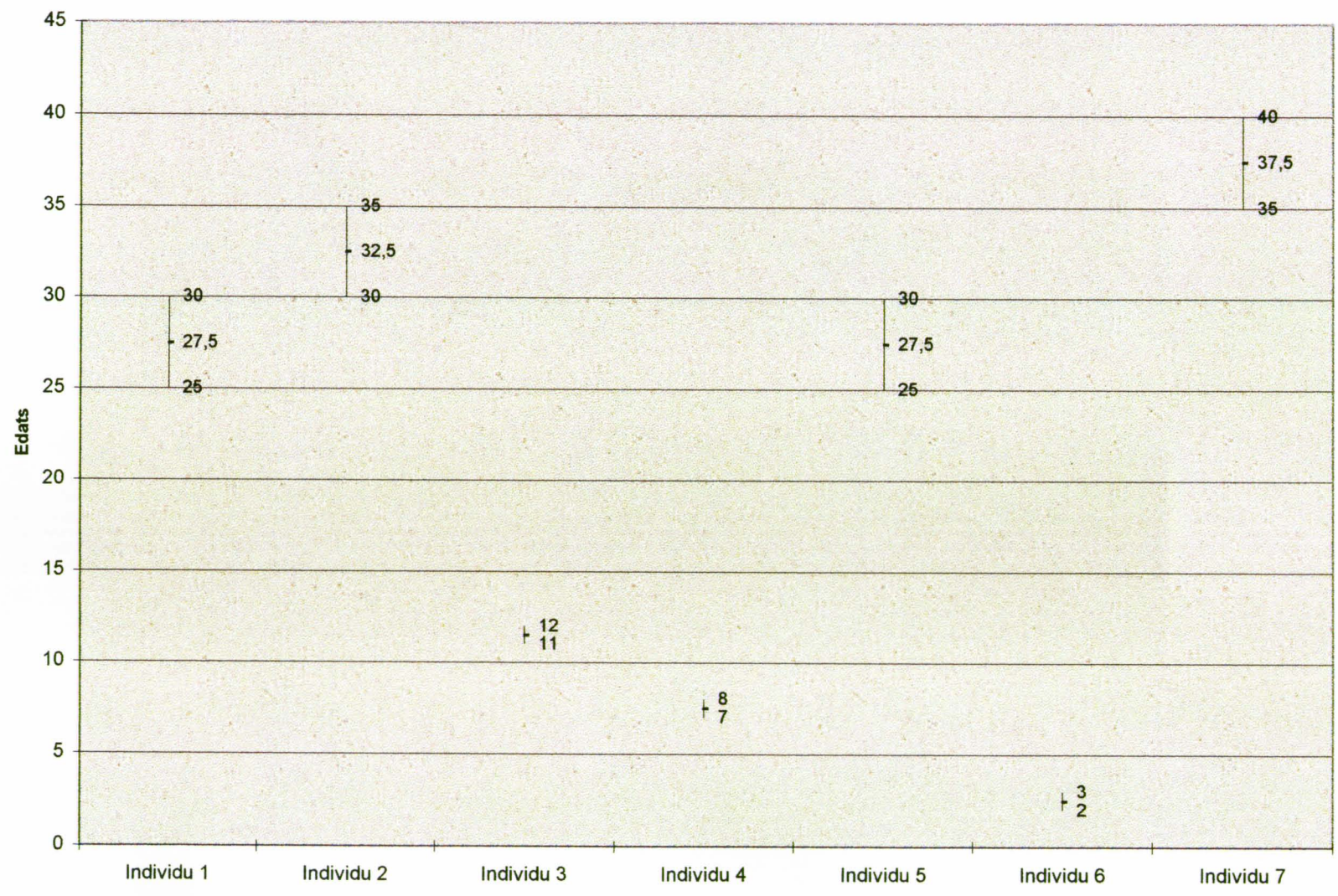
Objectius concrets de l'anàlisi antropològica de Can Filuà

<p>I. Estudiar les característiques de la població.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Nombre d'individus. 2. Índex de preservació. 3. Paleodemografia: -edat. -sexe. -esperança de vida. -mortalitat. 4. Antropometria: -índex cranial. -caràcters discrets -odontometria. -talla. -índex cnèmic i platimèric.
<p>II. Inferir aspectes de tipus social.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 5. Antropometria: -dimorfisme sexual. -lateralitat. -creixement individus infantils. 6. Estat de salut: -patologia òssia. -patologia oral. -dieta
<p>III. Interpretar la manifestació funerària.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 7. Tafonomia 8. Ús de la sepultura i fases d'enterraments

Figura 7: Esquematzació dels objectius concrets que es proposen per a l'anàlisi significatiu del registre ossi provinent del jaciment de Can Filuà.

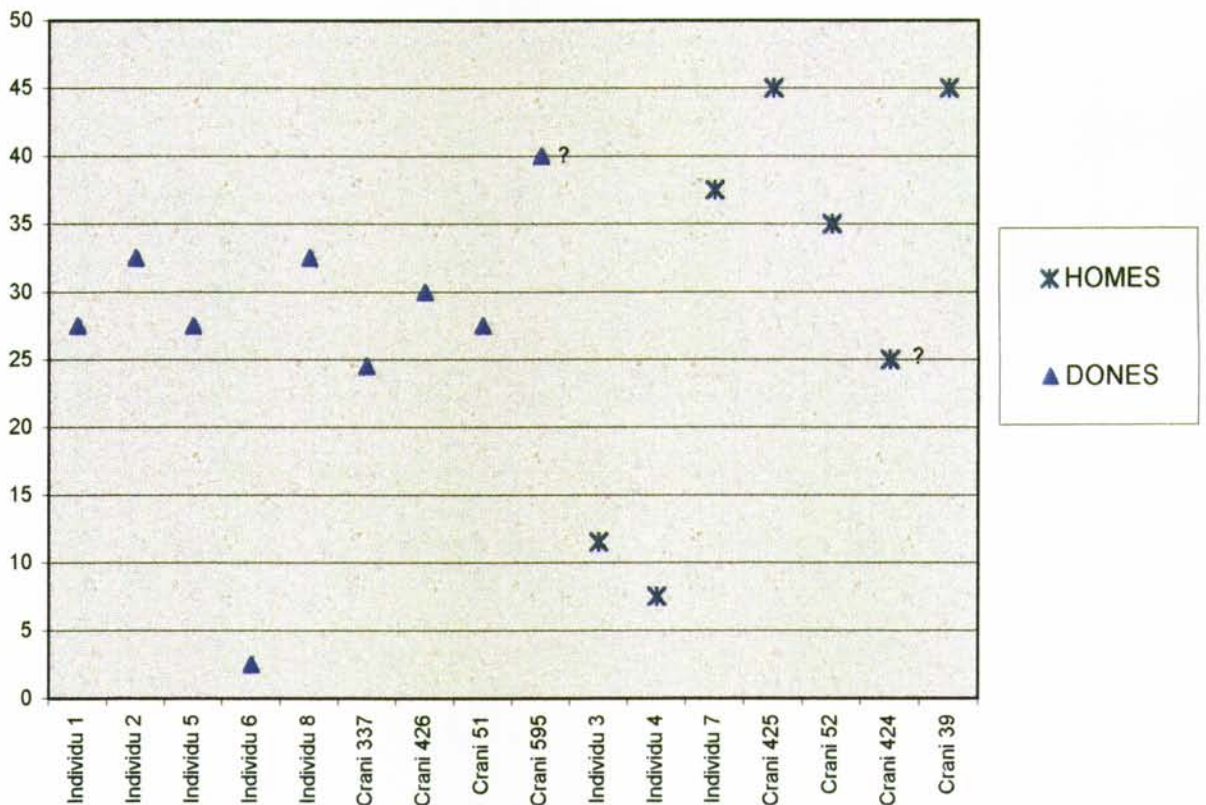
Edats dels individus del nivell A (interval de confiança i valor mig)

Fig. 8 : Estimació de les edats dels individus enterrats al nivell A. L'edat promig de mort d'aquest conjunt d'inhumats és per a les dones (individus 1, 2 i 5) de 29,7 anys i per als homes (individu 7) de 37,5 anys. La resta d'individus són infantils.

Edats dels individus separats per sexes

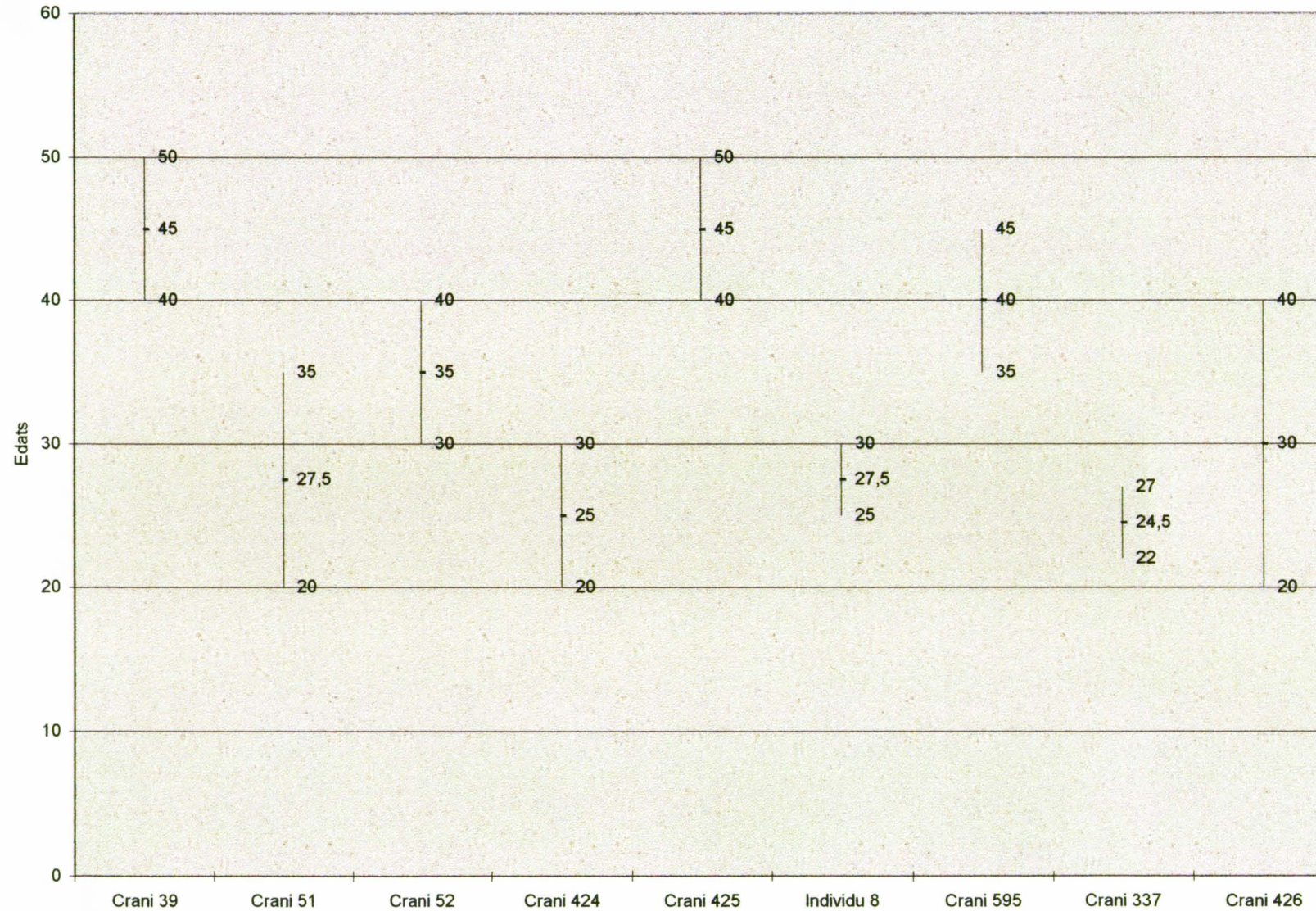
Edat estimada

Fig. 9: Representació de les edats estimades diferenciant el sexe dels individus. Tot i que som davant d'una mostra relativament petita la figura demostra que els individus masculins gaudirien d'una esperança de vida una mica més llarga que els femenins.

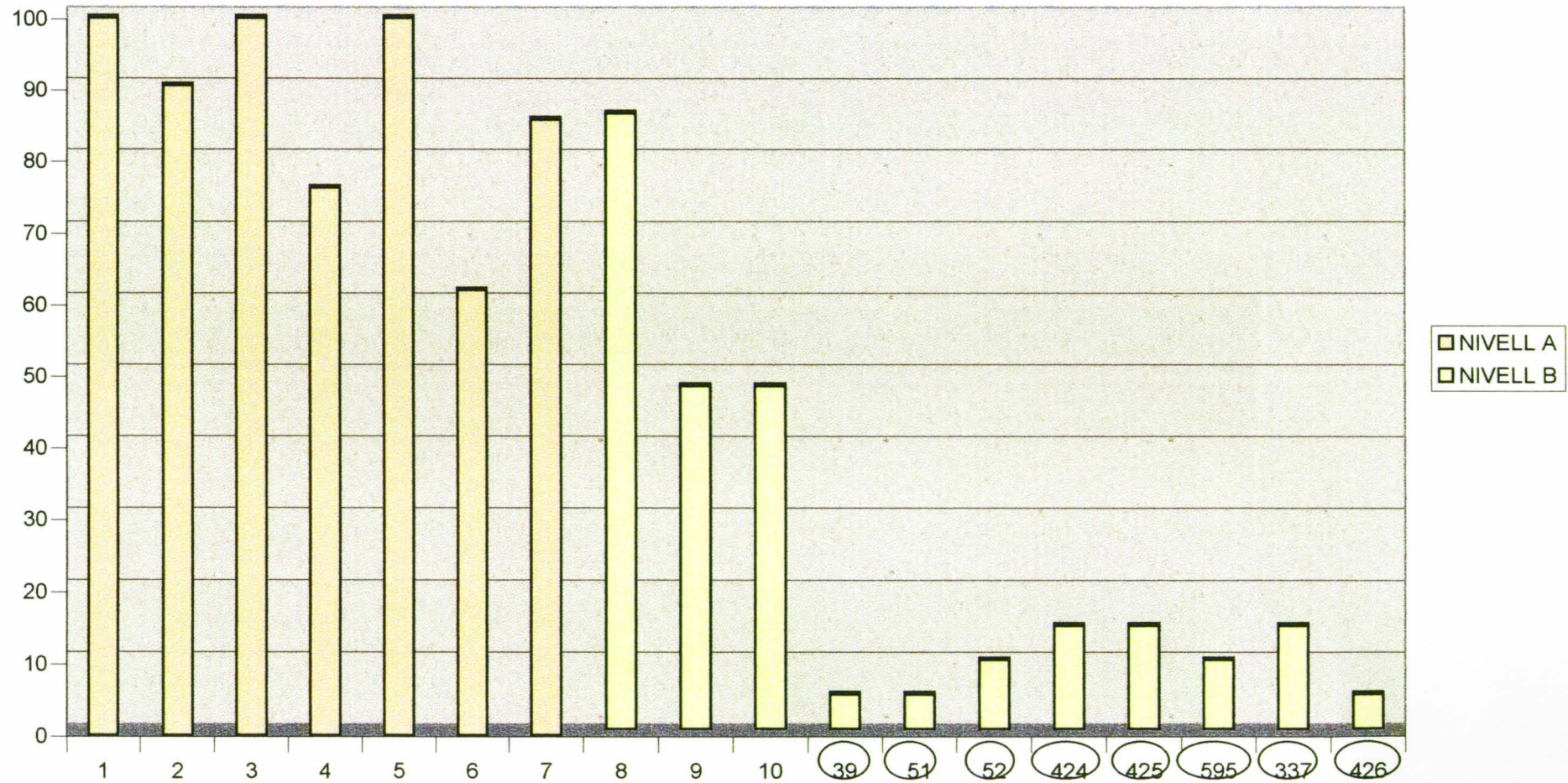
Edats dels individus del nivell B (interval de confiança i valor mig)

Fig. 10: Estimació de les edats de l'ind. 8 i dels cranis trobats al nivell B; dos d'aquests cranis probablement pertanyen als ind.9 i 10 del mateix nivell. L'edat promig de mort d'aquest conjunt d'inhumats és de 27,37 per les dones i 37,5 pels homes.

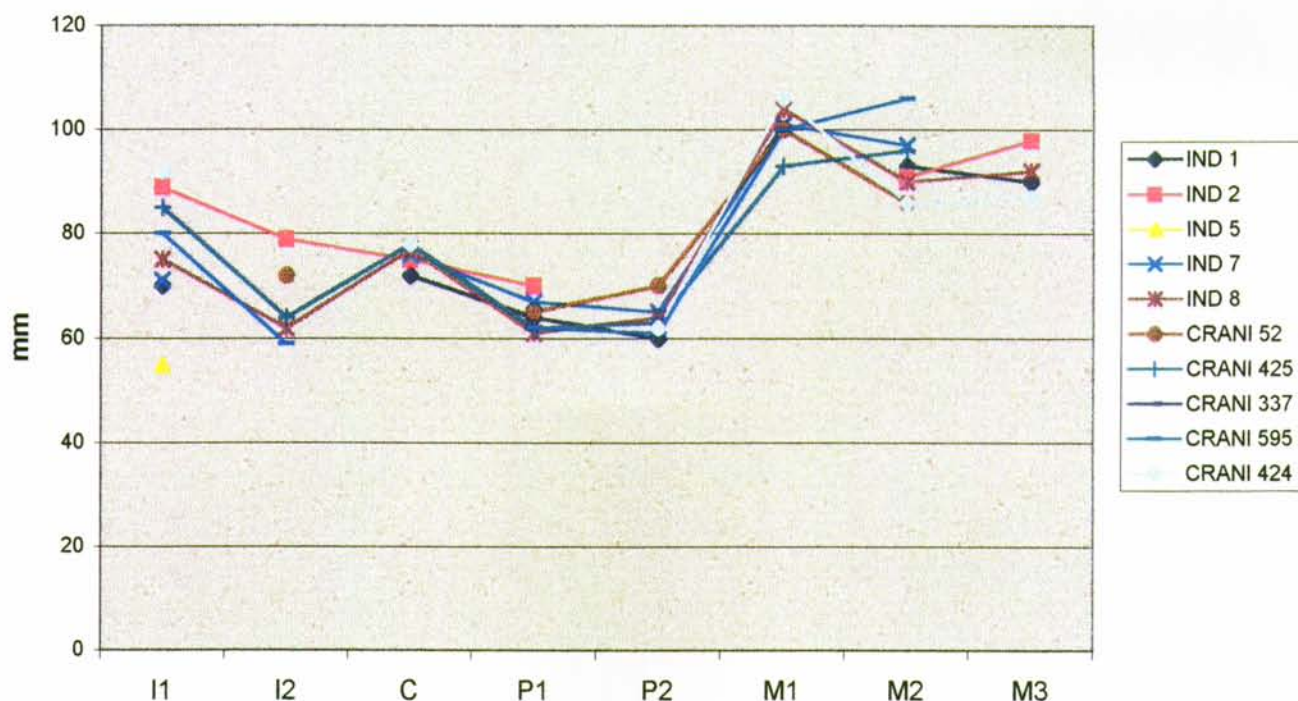
Índexs de preservació (IPg) dels individus enterrats a Can Filuà

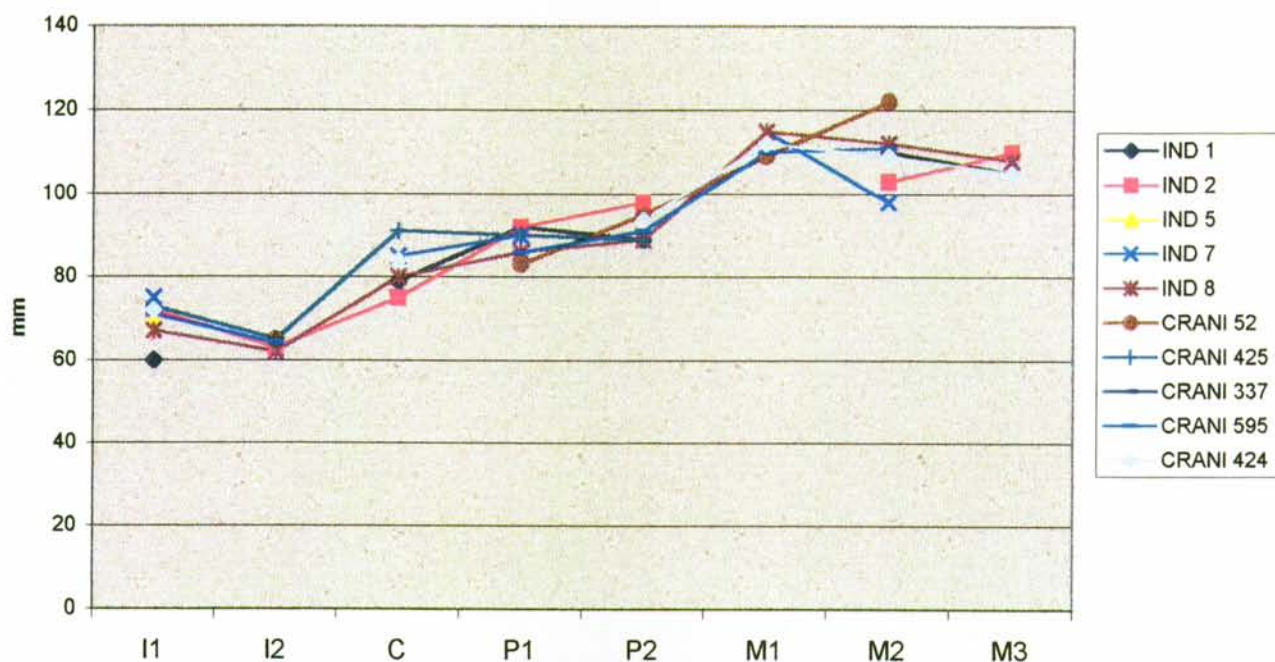
Fig.11: A la figura es diferencia el nivell A del B; en el primer s'observa una diferència entre la preservació dels ind. adults de la dels infantils, al B en canvi s'en distingeixen tres: l'ind.8, el 9 i 10,i la resta de cranis (encerclats a les abcises)

Diàmetres Mesio-distals de les dents del maxil.lar esquerre dels individus adults de Can Filuà.

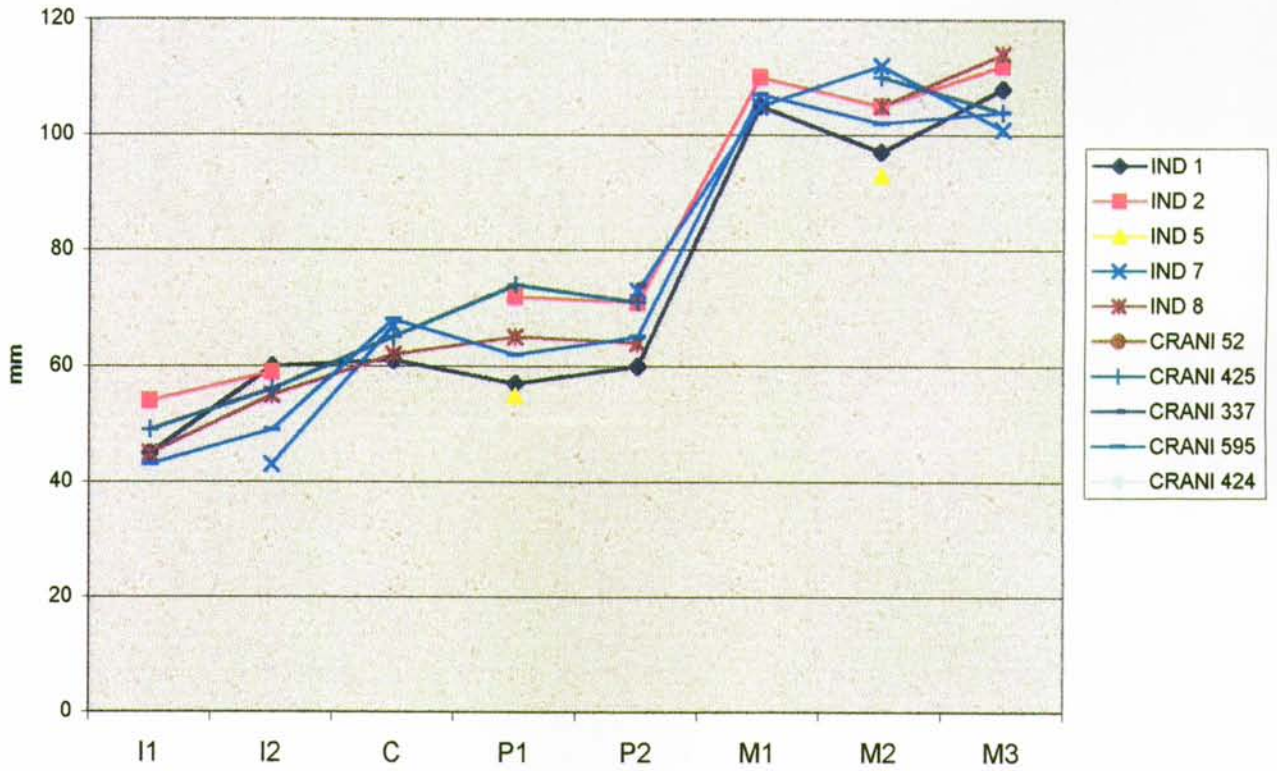

Diàmetres vestibulo-linguals de les dents del maxil.lar esquerre dels individus de Can Filuà

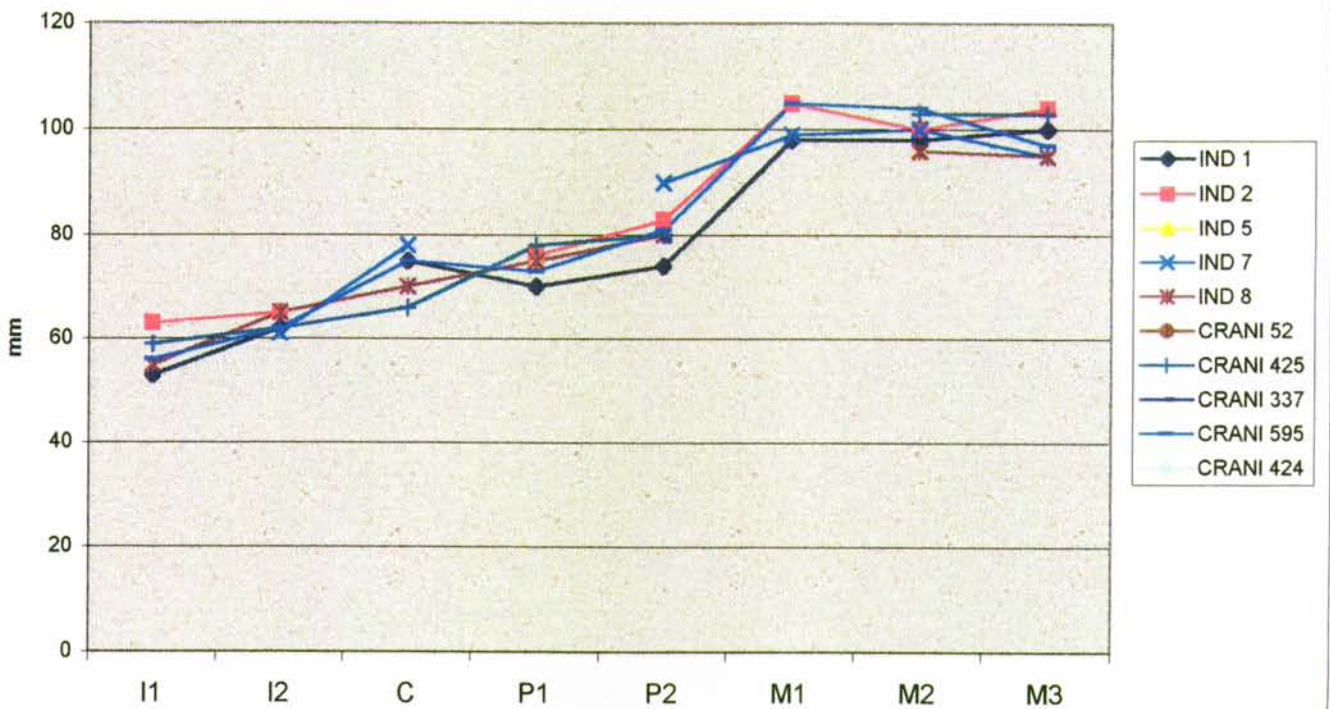

Fig. 12(a) Representació dels diàmetres dentals mesio-distals i vestibulo-linguals del maxil.lar de cada un dels individus de Can Filuà.

Diàmetre mesio-distal de les dents de la mandíbula esquerra dels individus de Can Filuà

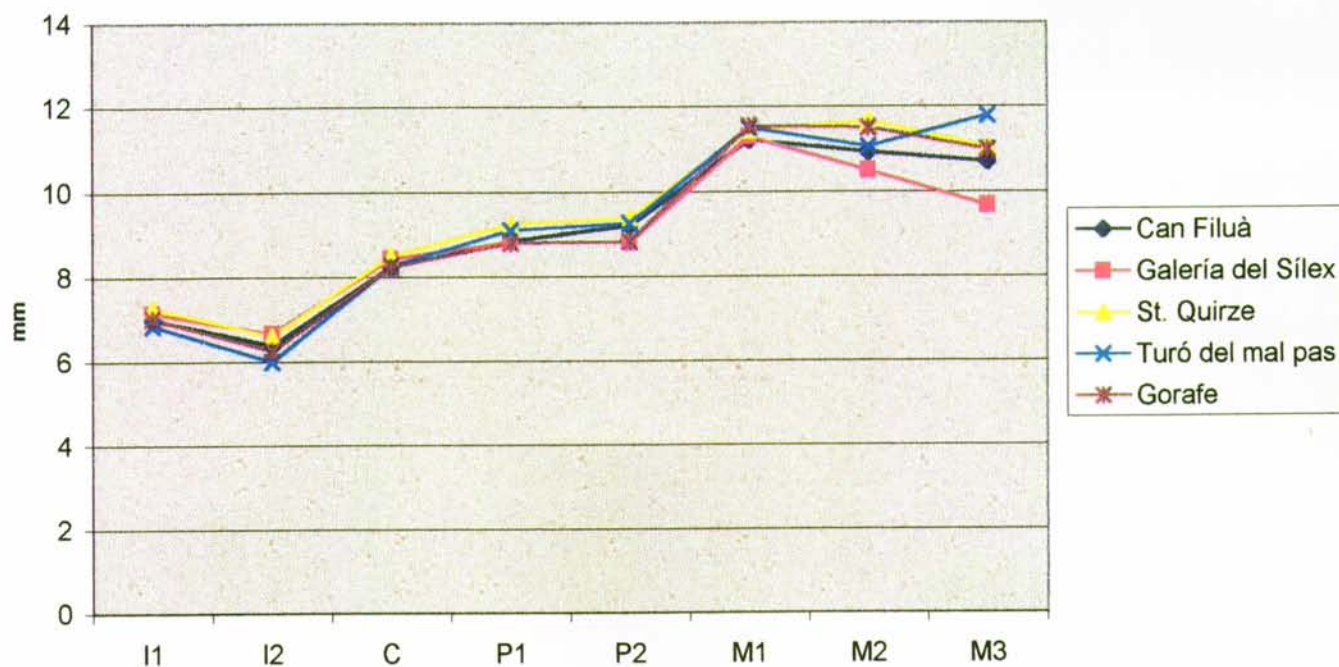
Diàmetres vestibulo-linguals de les dents de la mandíbula esquerra dels individus de Can Filuà

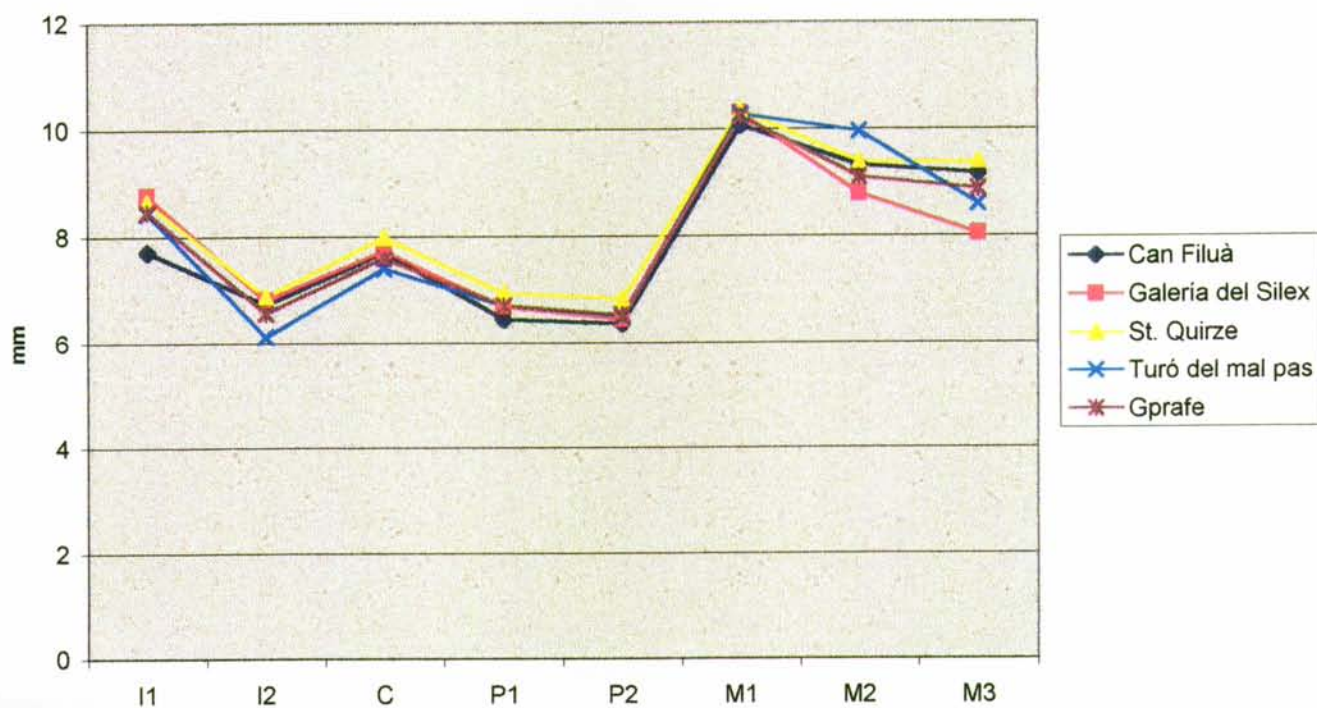
Fig. 12(b): Representació dels diàmetres dentals mesio-distals i vestibulo-linguals de la mandíbula de cada un dels individus de Can Filuà.

Mesures VL del maxil.lar

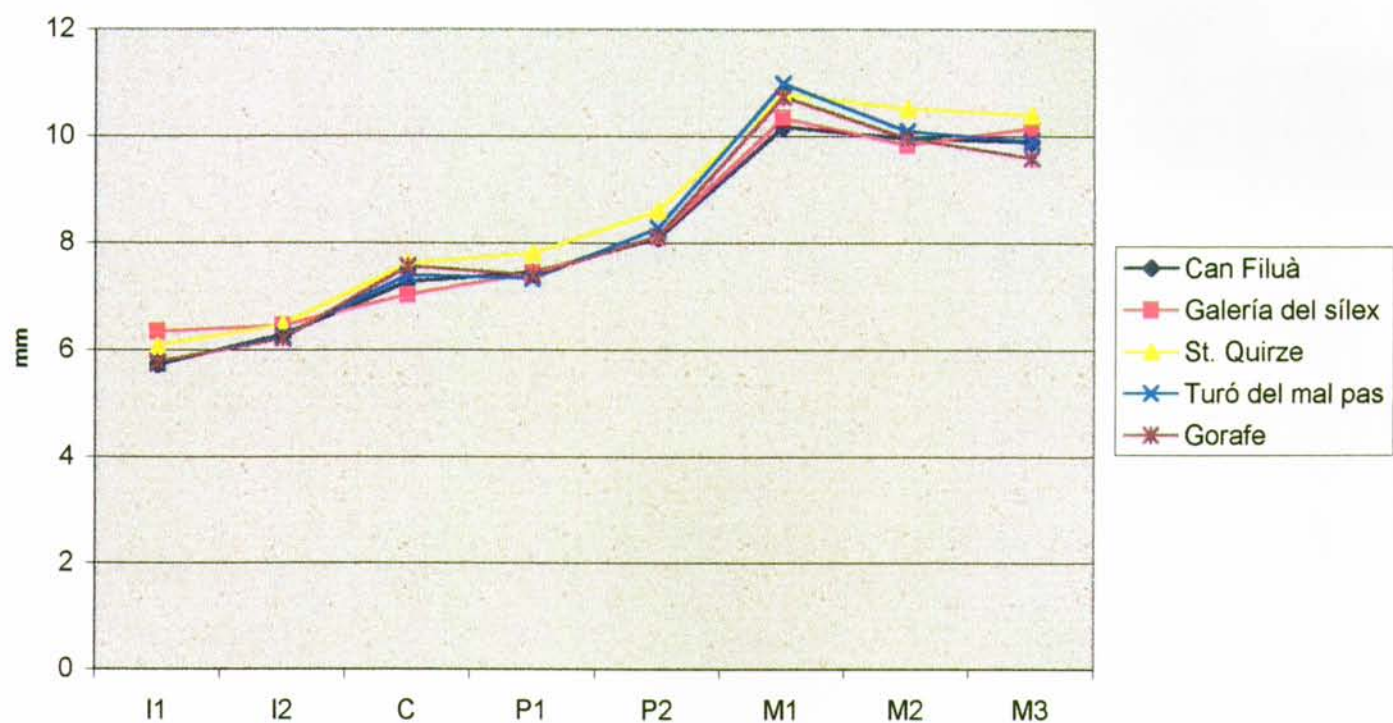

Mesures MD del maxil.lar

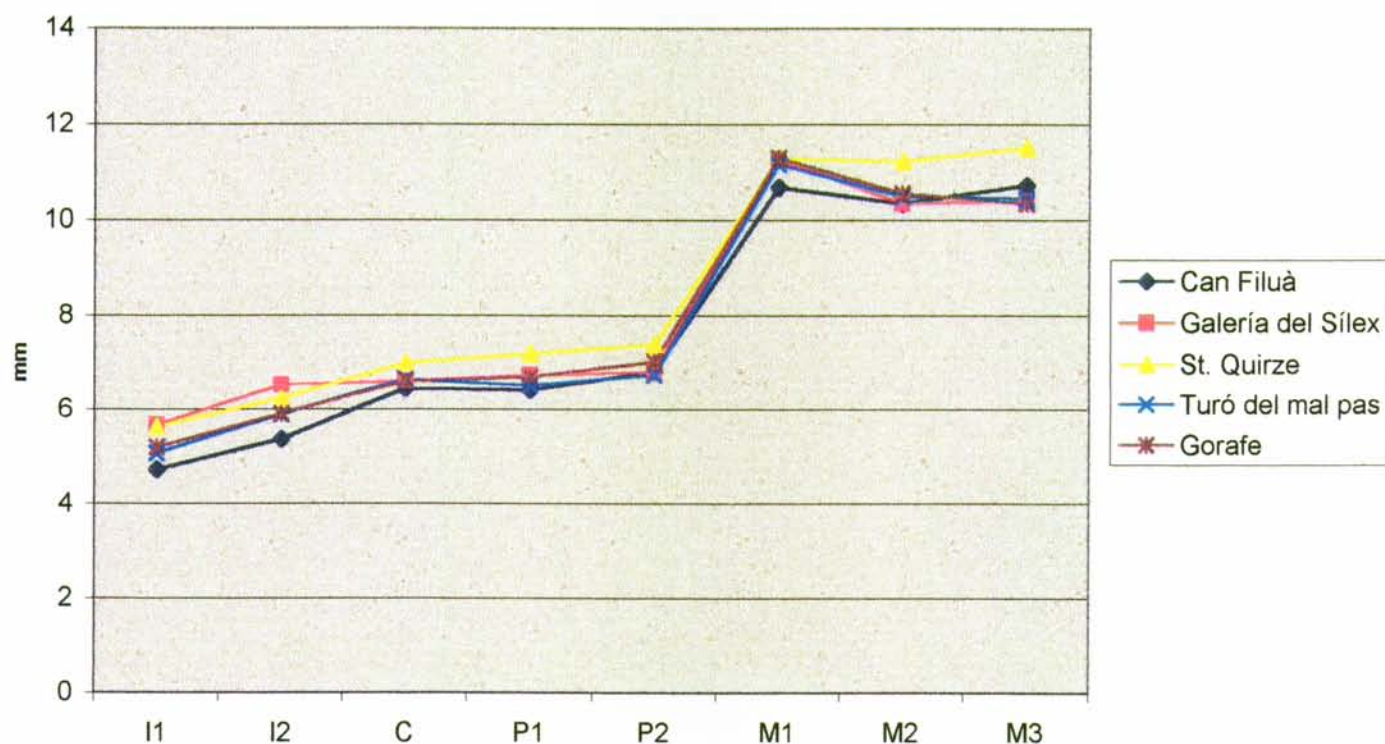

Fig. 13(a): Gràfic on es comparen les mesures VL i MD del maxil.lar de 5 poblacions localitzades a la península ibèrica identificades entre el període del neolític i el bronze.

Mesures VL de la mandíbula

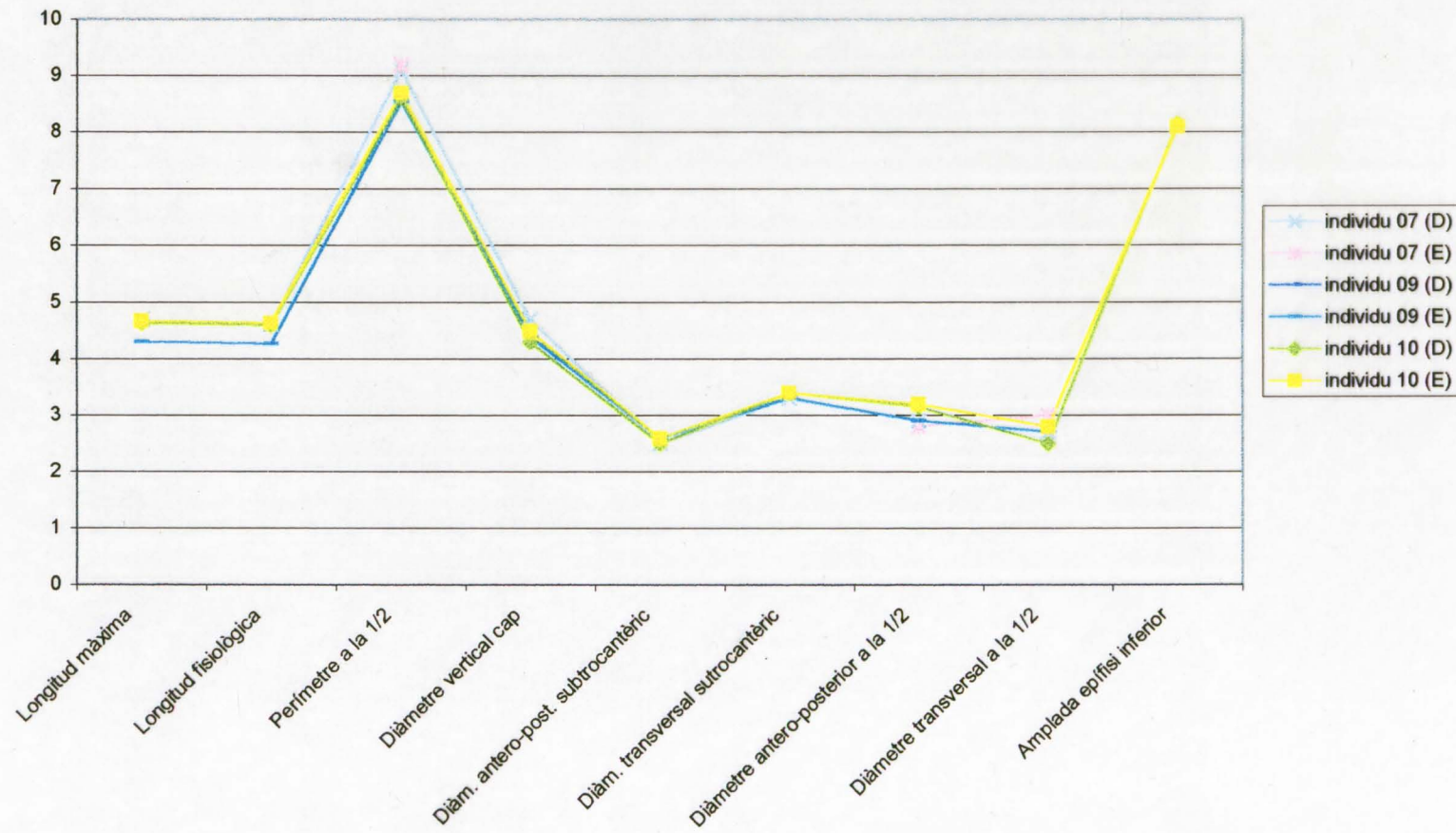
Mesures MD de la mandíbula

Fig. 13(b) Gràfic on es comparen les mesures VL i MD de la mandíbula de 5 poblacions localitzades a la península ibèrica identificades entre el període del neolític i el bronze.

Representació de les mesures del fèmur dels individus masculins

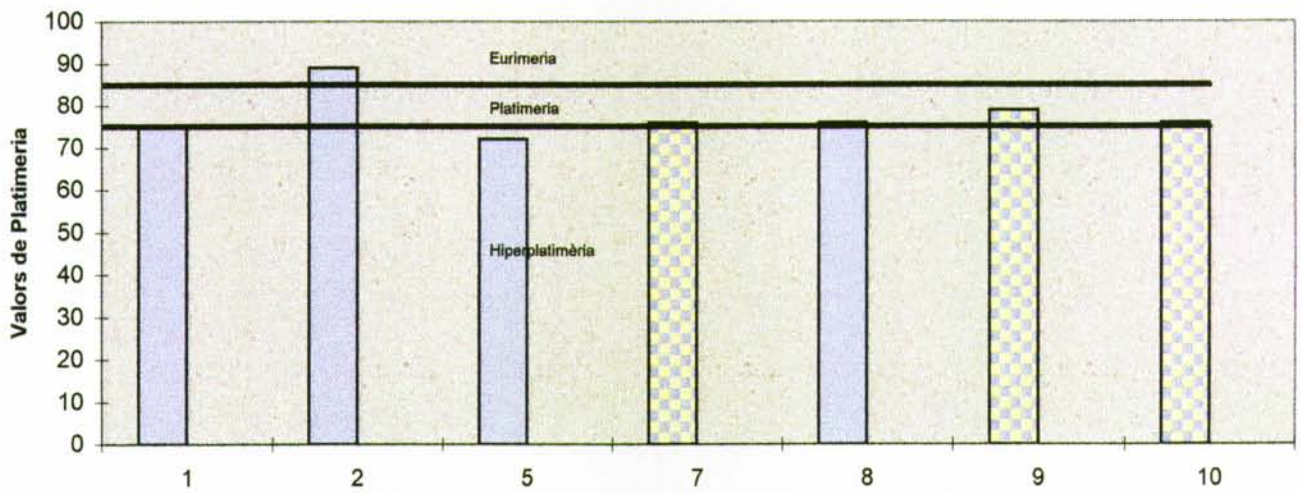

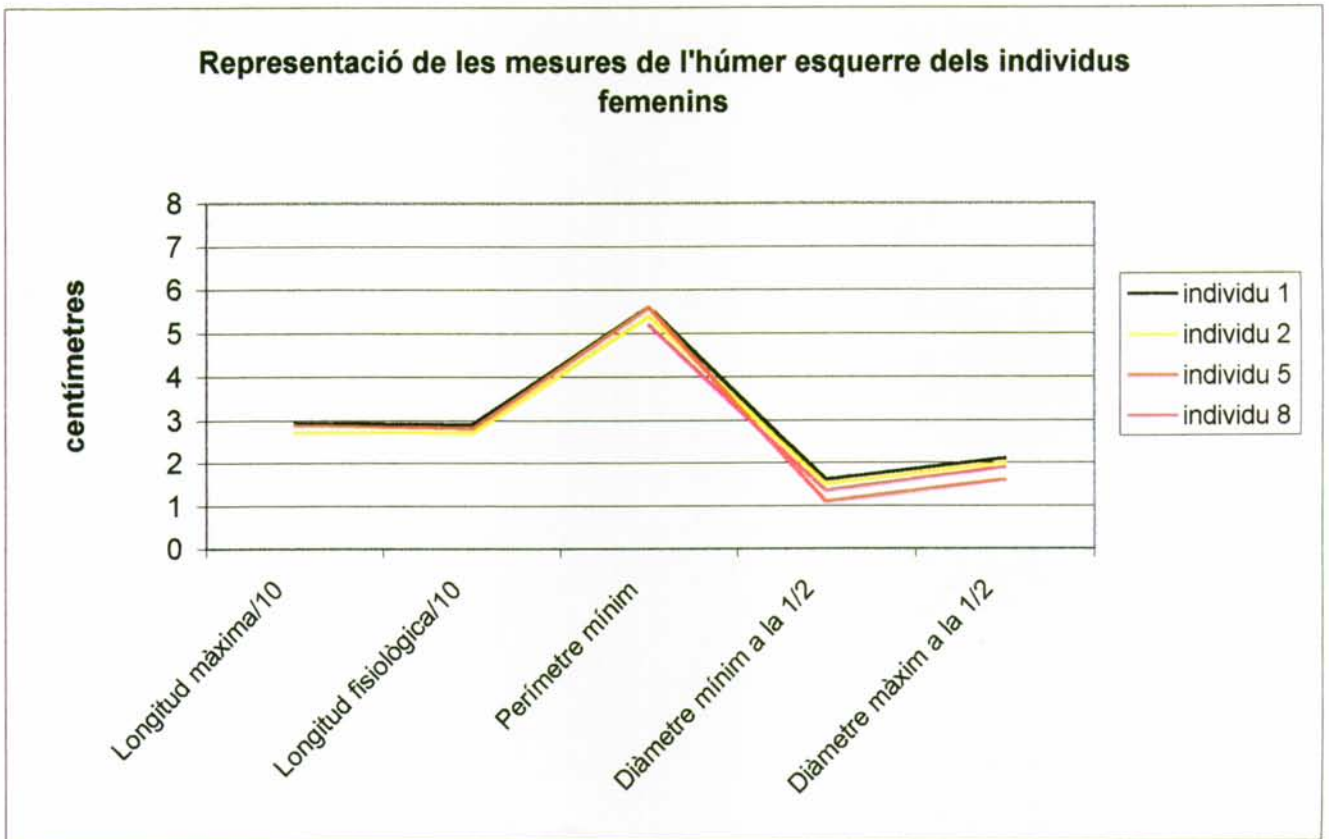
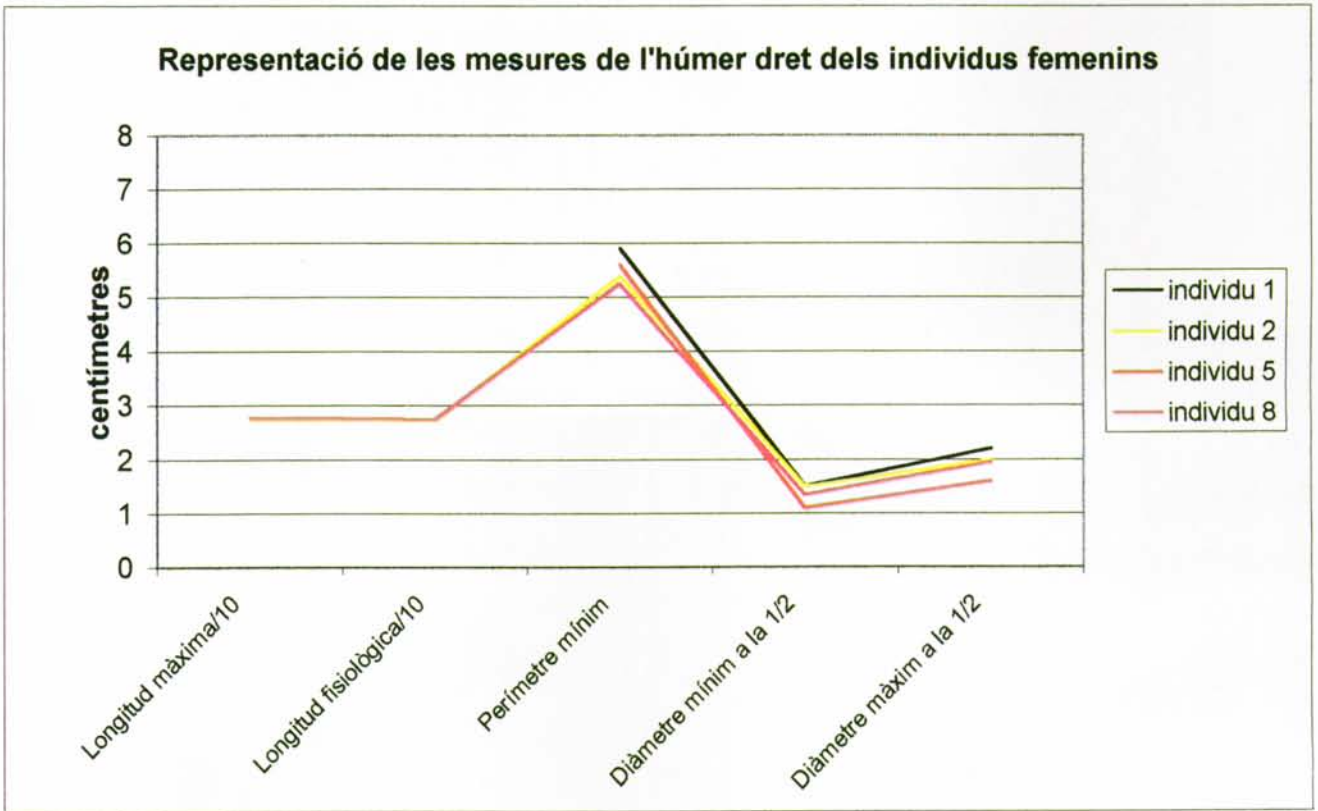

Fig. 14(a) i 14(b): Hi ha representades les mesures del fèmur dels individus adults dels nivells A i B. Els aparellaments dels ossos llargs assignats al mateix individu al laboratori queden corroborats així, de manera gràfica, ja que els membres drets i esquerres de cada individu queden molt propers si no sobreposats. La figura 14(a) mostra els fèmurs femenins, i la 14(b) els masculins. Sobreposant les dues figures s'aprecia el dimorfisme sexual en les dimensions femurals.

Índex de Platimeria

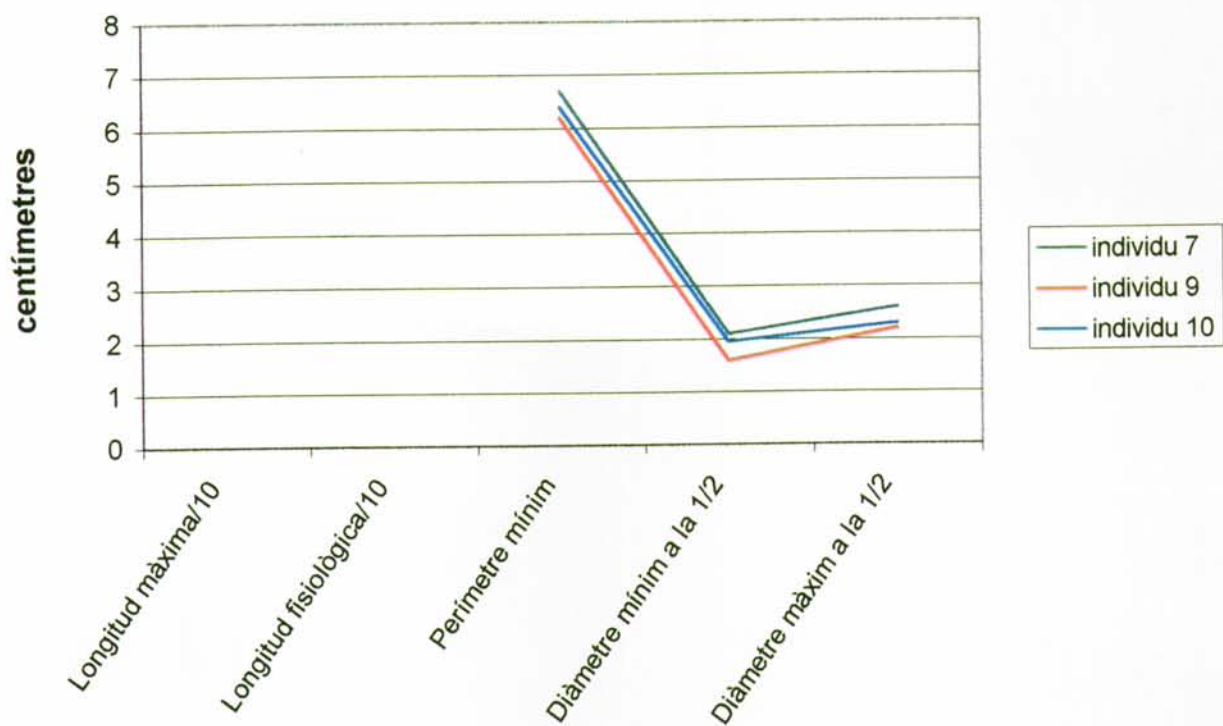

Fig. 15: Representació gràfica de l'índex de Platimeria. Tots els individus masculins (tramats al gràfic) són platimèrics, mentre que els femenins presenten més heterogeneïtat d'aquest índex. L'únic individu hiperplatimèric és femení.

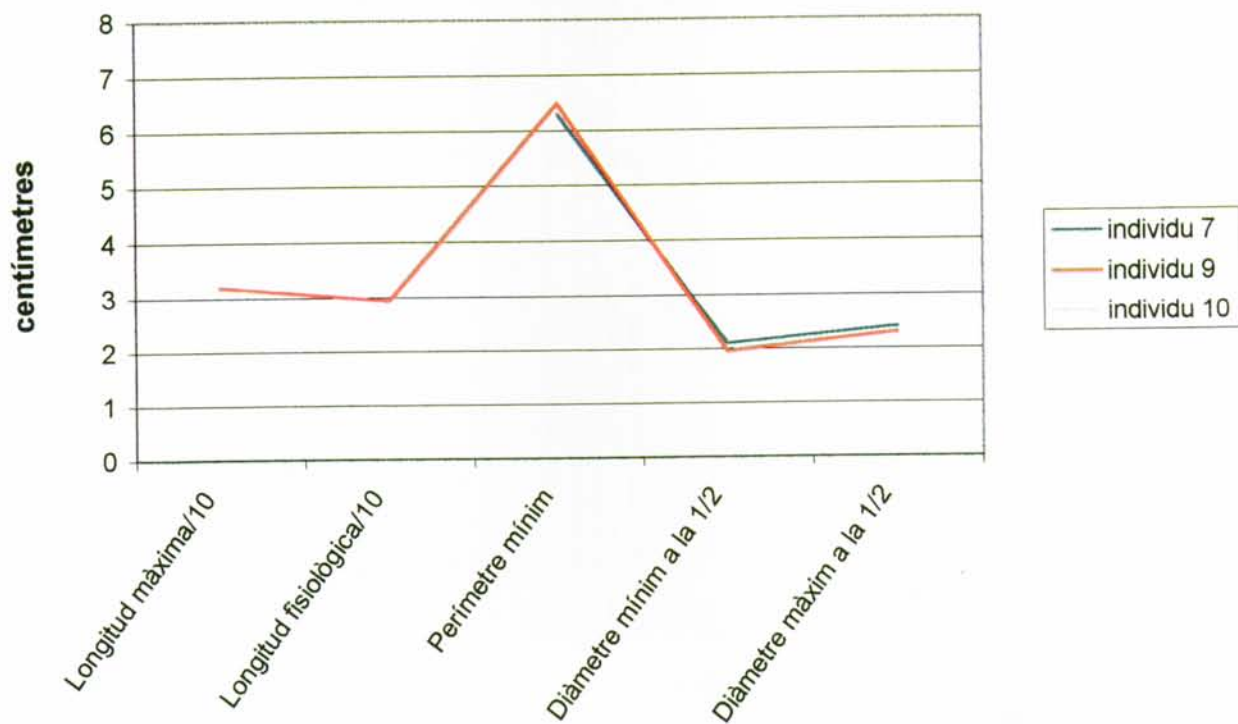

Fig. 16(a): Representació de les dades dels hùmers dels individus femenins. S'observa que no hi ha un desenvolupament diferencial entre els braços dret i esquerre.

Representació de les mesures de l'húmer dret dels individus masculins

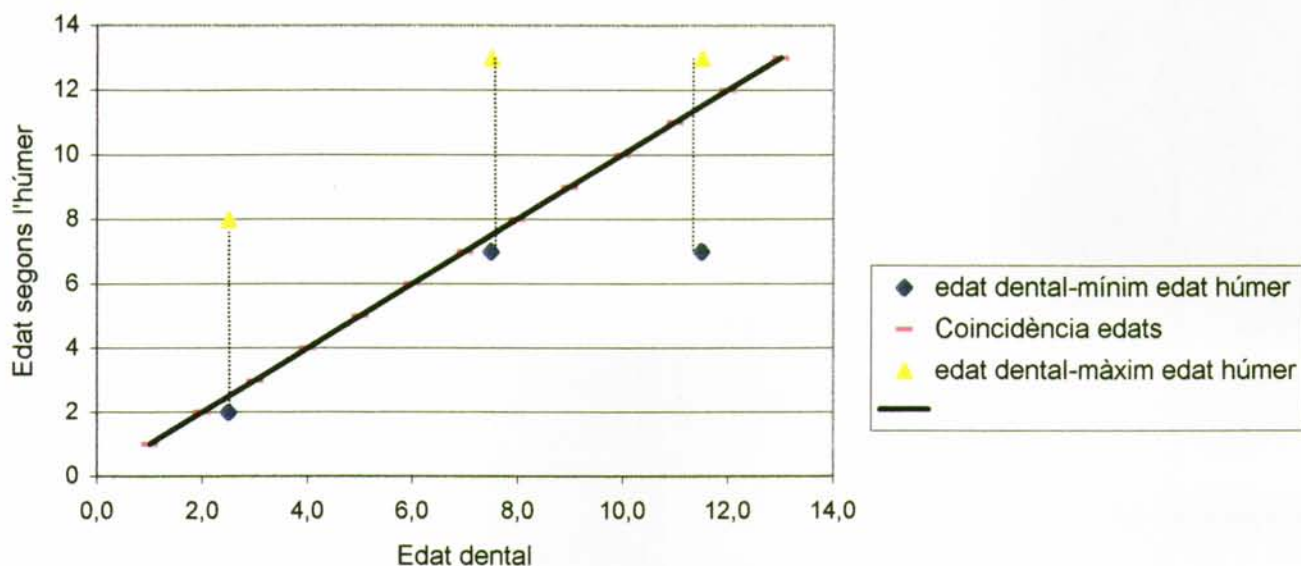

Representació de les mesures de l'húmer esquerre dels individus masculins

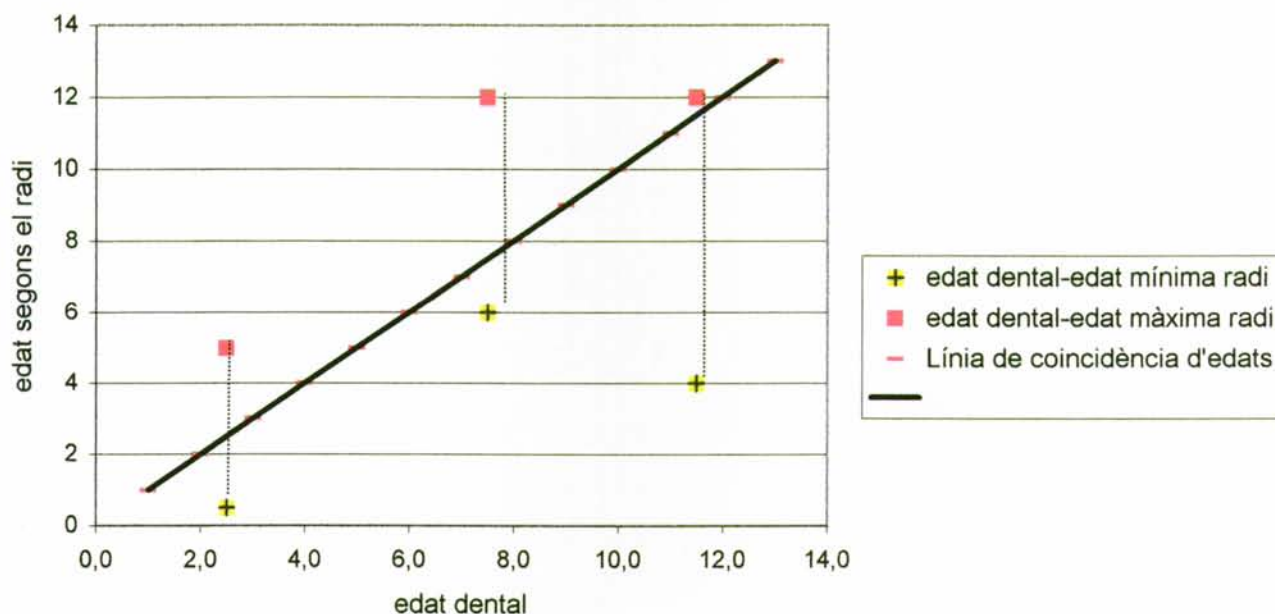

Fig. 16(b): Representació de les dades dels húmer dels individus masculins. S'observa que no hi ha un desenvolupament diferencial entre els braços dret i esquerre.

Edat estimada a partir del desenvolupament dental i del perímetre mínim de l'húmer en els individus infantils

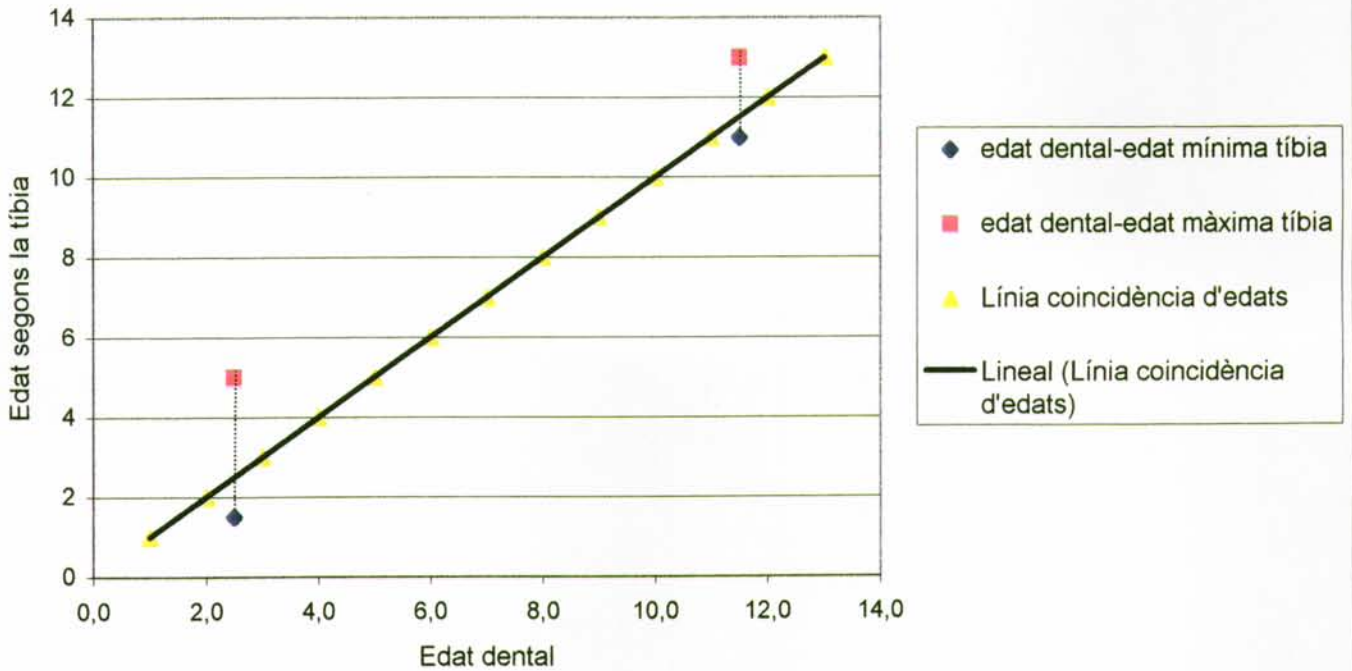
Edat estimada a partir del desenvolupament dental i del perímetre mínim del radi en els individus infantils.

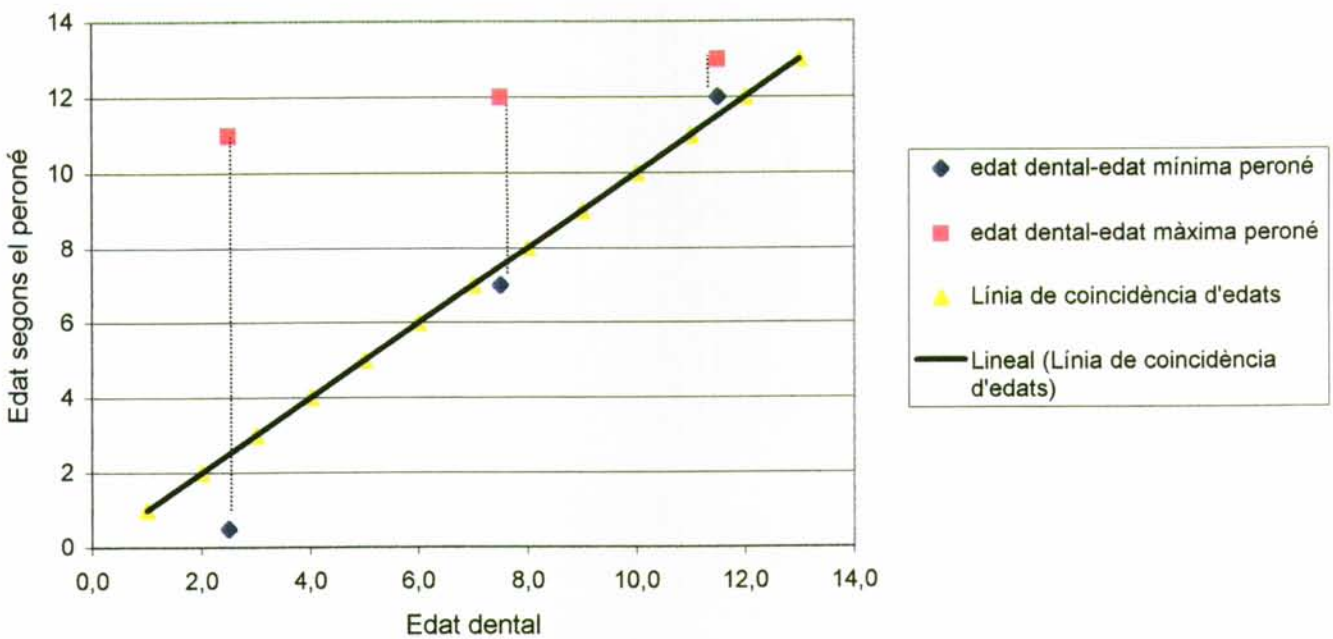
Fig. 17(a): Comparació entre les edats estimades a partir del desenvolupament dental dels individus infantils amb el perímetre dels seus ossos llargs, húmer i radi. S'aprecia un desenvolupament retardat dels ossos llargs en l'individu 3, respecte la seva edat determinada a partir del desenvolupament dental.

Edat estimada a partir del desenvolupament dental i del perímetre mínim de la tibia

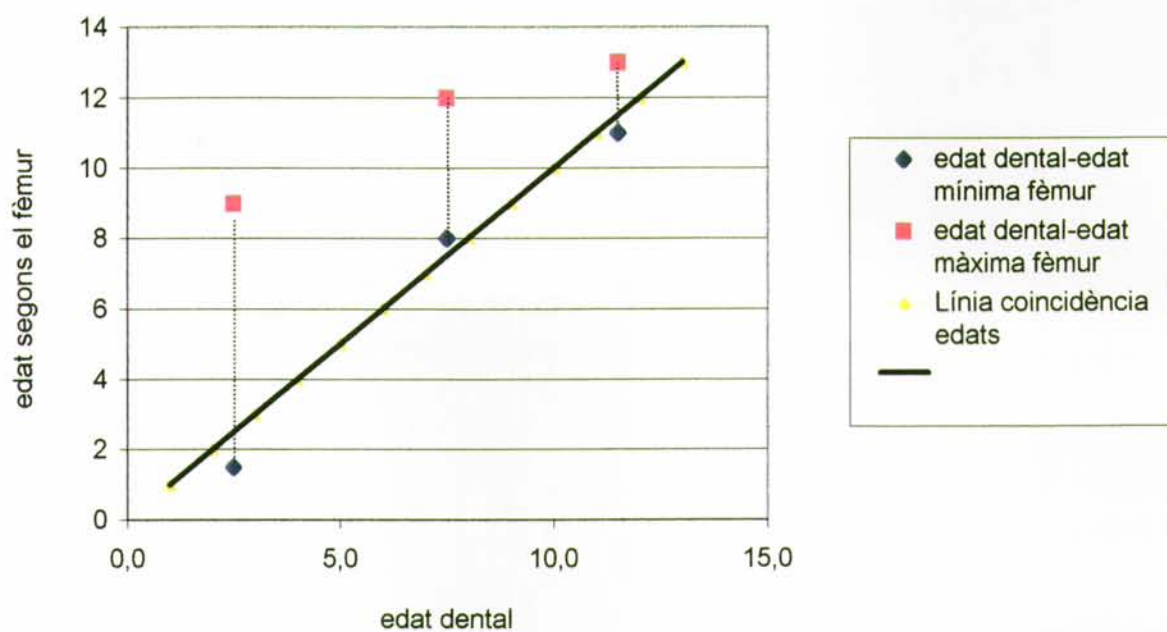

Edat estimada a partir del desenvolupament dental i del perímetre mínim del peroné

Fig. 17(b): Comparació entre les edats estimades a partir del desenvolupament dental dels individus infantils amb el perímetre dels seus ossos llargs, tibia i peroné.

Edat estimada a partir del desenvolupament dental i del perímetre a la meitat del fèmur en els individus infantils

Figura 17(c): Comparació entre les edats estimades a partir del desenvolupament dental dels individus infantils amb el perímetre dels seus ossos llargs, fèmur.

taules

INDIVIDU	SIGLA CRANI	NIVELL	EDAT	CATEGORIA D'EDAT	SEXE	ESTATURA
1	33	A	25-30	adult	femení	153,6
2	219	A	30-35	adult	femení	146,7
3	54	A	11-12	infantil	masculí	?
4	317	A	7-8	infantil	masculí	?
5	370	A	25-30	adult	femení	151,5
6	831	A	2-3	infantil	femení	?
7		A	35-40	adult	masculí	168,8
8	536	B	25-30	adult	femení	153,4
9		B	?	adult	masculí?	162,1
10		B	?	adult	masculí	167,6
	39	B	40-50	adult	masculí	
	51	B	20-35	adult	femení	
	52	B	30-40	adult	masculí	
	424	B	20-30	adult	masculí?	
	425	B	40-50	adult	masculí	
	595	B	35-45	adult	femení?	
	337	B	22-27	adult	femení	
	426	B	20-40	adult	femení	

OSSOS							
		D	E	indet.	Total	núm. Mínim ind.	
CARP	escafoide	2	1		3	2	
	semilunar	2			2	2	
	piramidal						
	pisiforme	2			2	2	
	trapezi	4	1		5	4	
	trapezoide						
	os gran	3			3	3	
	os granxòs						
Total		13	2		15	4	
METACARP	1r. Metacarpia	3	4		7	4	
	2n. Metacarpia	3	3		6	3	
	3r. Metacarpia	4	1		5	4	
	4t. Metacarpia	1	3		4	3	
	5è. Metacarpia	3	3		6	3	
	Indet.			2	2		
	Total		16	13	2	30	4
FALANGES	primera						
	dit 1	4	4		8	4	
	dit 2						
	dit 3	2			2	2	
	dit 4	2			2	2	
	dit 5	1			1	1	
	Indet.		4	12	16		
	Total		9	9	12	29	4
	segona						
	dit 1		2		2	2	
	dit 2						
	dit 3						
	dit 4						
	dit 5						
	Indet.	4	7	14	25		
	Total		4	9	14	27	2
	Tercera						
dit 1							
dit 2							
dit 3							
dit 4							
dit 5							
Indet.			4	4	4		
Total			4	4	4		
Total falanges		13	18	26	60		

Taula 2(a). Relació dels ossos de la mà adults apareguts al nivell A. El número mínim d'individus enterrats en aquest nivell queda confirmat també a partir dels ossos de la mà trobats

OSSOS		D	E	indet.	Total	núm. Mínim ind.
TARS	Tal.lus					
	Calcani					
	Cuboide	1	3		4	3
	Escafoide	3	2		5	3
	1a. Cunya	4	4		8	4
	2a. Cunya	3	4		7	4
	3a cunya	1	2		3	2
	Total	12	15		27	4
METATARS	1r. Metatarsià	3	3		6	3
	2n. Metatarsià	2	3		5	3
	3r. Metatarsià	3	4		7	4
	4t. Metatarsià	3	4		7	4
	5è. Metatarsià	3	4		7	4
	Indet.			2	2	
	Total	14	18	2	34	4
FALANGES	primera					
	dit 1	2	6		8	6
	dit 2					
	dit 3					
	dit 4					
	dit 5					
	Indet.			17	17	
	Total	2	6	17	25	6
	segona					
	dit 1	1	1		2	1
	dit 2					
	dit 3					
	dit 4					
	dit 5					
	Indet.			3	3	
Total	1	1	3	5	1	
Tercera						
dit 1						
dit 2						
dit 3						
dit 4						
dit 5						
Indet.						
Total						
Total falanges	3	7	20	30		

Taula 2 (b): Relació dels ossos del peu adults del nivell A. Si bé el número mínim d'individus adults determinat per aquest nivell és de 4 a partir de les falanges se n'han determinat 6; sembla que dues falanges no pertanyin al nivell indicat i, en canvi, siguin del nivell B, que té un número mínim d'individus molt superior.

OSSOS							
		D	E	indet.	Total	núm. Mínim ind.	
CARP	escafoide	1	1		2	1	
	semilunar		3		3	3	
	piramidal		1		1	1	
	pisiforme						
	trapezi		1		1	1	
	trapezoide						
	os gran	2	3		5	3	
	os granxòs						
	Total	3	9		12	3	
METACARP	1r. Metacarpia	2	4		6	4	
	2n. Metacarpia	2	4		6	4	
	3r. Metacarpia	2	1		3	2	
	4t. Metacarpia	5			5	5	
	5è. Metacarpia		1		1	1	
	Indet.			14	14		
		Total	11	10	14	35	5
FALANGES	primera						
	dit 1	1	3		4	3	
	dit 2						
	dit 3	1	1		2	1	
	dit 4						
	dit 5		1		1	1	
	Indet.			20	20		
		Total	2	5	20	27	3
	segona						
	dit 1	2	2		4	2	
	dit 2						
	dit 3						
	dit 4						
	dit 5						
	Indet.			22	22		
		Total	2	2	22	26	2
	Tercera						
dit 1							
dit 2							
dit 3							
dit 4							
dit 5							
Indet.			6	6			
	Total			6	6		
	Total falanges	4	7	48	59		

Taula 3(a). Relació dels ossos de la mà adults apareguts al nivell B. El número mínim d'individus enterrats en aquest nivell, segons els ossos de la mà, no seria superior a 5.

OSSOS						
		D	E	indet.	Total	núm. Mínim ind.
TARS	Tal.lus					
	Calcani					
	Cuboide		1		1	1
	Escafoide	3	5		8	5
	1a. Cunya	3	2		5	3
	2a. Cunya	1	1		2	1
	3a cunya	1	1		2	1
	Total	8	9	1	18	5
METATARS	1r. Metatarsià	2	4		6	4
	2n. Metatarsià	2	2	1	5	3
	3r. Metatarsià		2		2	2
	4t. Metatarsià	2	4		6	4
	5è. Metatarsià	5	1		6	5
	Indet.			8	8	
	Total	11	13	9	33	5
FALANGES	primera					
	dit 1	2	3		5	3
	dit 2					
	dit 3					
	dit 4					
	dit 5					
	Indet.			25	25	
	Total	2	3	25	30	3
	segona					
	dit 1		2	1	3	2
	dit 2					
	dit 3					
	dit 4					
	dit 5					
	Indet.			2	2	
Total		2	3	5	2	
Tercera						
dit 1						
dit 2						
dit 3						
dit 4						
dit 5						
Indet.						
Total						
Total falanges	2	5	28	35		

Taula 3(b). Relació dels ossos del peu adults apareguts en el nivell B.

INDIVIDU	CRANI	NIVELL	EDAT	SEXE	IPs	IPi	IPg
1	33	A	25-30	femení	100	100	100
2	219	A	30-35	femení	80	100	90,48
3	54	A	11-12	masculí	100	100	100
4	317	A	7-8	masculí	70	87,5	76,19
5	370	A	25-30	femení	100	100	100
6	831	A	2-3	femení	50	62,5	61,9
7		A	35-40	masculí	90	87,5	85,71
8	536	B	25-30	femení	80	87,5	85,71
9		B	?	masculí?	70	37,5	47,62
10		B	?	masculí	50	62,5	47,62
	39	B	40-50	masculí	0	0	4,76
	51	B	20-35	femení	0	0	4,76
	52	B	30-40	masculí	0	0	9,52
	424	B	20-30	masculí?	0	0	14,29
	425	B	40-50	masculí	0	0	14,29
	595	B	35-45	femení?	0	0	9,52
	337	B	22-27	femení	0	0	14,29
	426	B	20-40	femení	0	0	4,76

DIMENSIONS CRANIALS	33	219	370	52	337	425	426	595	424	536
				Metòpic					Metòpic	
Index cefalic				76.47		79.89				71.35
Longitud màxima	180		174	183		179				185
Amplada màxima			≈ 143	131		143		135		132
Amplada frontal mínima	95		97	93		92				
Amplada frontal màxima			116	≈ 131		117				≈ 116
Amplada biastèrica				115		111				
Altura auricular	127		121							
Circumferència horitzontal						521				
Corda sagital frontal	112			112		107			118	106
Corda sagital parietal	101	96	109	120	115	113	106	117		120
Corda sagital occipital			90			99			98	
Corda sagital de l'escama occipital			59		48	65				
Arc transversal						309				
Arc sagital frontal			133			122			140	119
Arc sagital parietal			141		128	126	119	133		139
Arc sagital occipital						121			118	
Arc sagital de l'escama occipital			96		51	69				
Amplada bigoníaca						101				
Longitud del paladar									40	
Amplada del paladar									35	30
Longitud maxil·labalear								≈ 55	49	
Amplada maxil·labalear									60	
Altura branca mandibular D	56					68			61	53
Altura branca mandibular E	55					64				58
Amplada branca mandibular D	32			29	33				32	≈ 51
Amplada branca mandibular E	32	30		30	32				31	≈ 57
Longitud de la mandíbula	68								109	100
Angle mandibular	125					110			116	121
Alçada simfisi	30									32
Amplada simfisi	15					16				14
Altura forat mandibular dret	26	30								
Altura forat mandibular esquerre	27	31								
Amplada forat mandibular dret	11	12								
Amplada forat mandibular esquerre	11	12								
Altura M2-M3 dret	22	23			26				24	27
Altura M2-M3 esquerre	23	25						27		27
Amplada M2-M3 dret	11	17							26	17
Amplada M2-M3 esquerre	11	19				17				16

Taula 5: Dades craniomètriques dels individus de Can Filuà

Individu Edat Sexe Estatura	1		2		3	
	25-30 anys femení 153,62		30-35 anys femení 146,71		12 anys masculí	
HUMER						
	D	E	D	E	D	E
Longitud màxima	320	294	275	274	222	217
Longitud fisiològica		290	273	271	217	212
Perímetre mínim	59	56	54	54	43	42
Diàmetre mínim a la 1/2	15	16	15	15	12	12
Diàmetre màxim a la 1/2	22	21	20	20	15	14
CUBIT						
	D	E	D	E	D	E
Longitud màxima					186	182
Longitud fisiològica			190			
Perímetre mínim	33		30	30	28	26
Diàm. antero-post. osca radial	21	20	16		18	17
Diàm. transversal osca radial	17	16	19		14	13
RADI						
	D	E	D	E	D	E
Longitud màxima		208	200	202		
Longitud fisiològica		180	195	197		
Perímetre mínim	36	36	36	35	28	28
Diàmetre mínim a la 1/2	10	10	11	11	8	7,5
Diàmetre màxim a la 1/2	14,5	14,5	15	15	11,5	11,5
FEMUR						
	D	E	D	E	D	E
Longitud màxima	416	416		377		
Longitud fisiològica	409	412		374		
Perímetre a la 1/2	73	75	80	78,5	60	60
Diàmetre vertical cap						
Diàm. antero-post. subtrocantèric	23	23,5		26	20	19
Diàm. transversal subtrocantèric	30	31		29	25	23
Diàmetre antero-posterior a la 1/2	24	25	27	27	21	21
Diàmetre transversal a la 1/2	23	23	24	24	17	16
Amplada epífisi inferior	71	70				
<i>Índex de Platimeria</i>		75		89		
TIBIA						
	D	E	D	E	D	E
Longitud màxima		342				
Longitud fisiològica		333		304		
Perímetre mínim	68	68	66	66		59
Diàmetre antero-post. forat nutrici		28,5	32,5	32,5		27
Diàmetre transversal forat nutrici		20	21	20		18
Diàmetre antero-post. a la 1/2	27,5	27	29	29		23
Diàmetre transversal a la 1/2	18,5	19	19	19		16
<i>Índex Cnèmic</i>		70	65	61		
PERONE						
	D	E	D	E	D	E
Longitud màxima	329			300		
Perímetre mínim	30	30	34	34	29	

Taula 6(a): Dimensions dels ossos llargs dels individus enterrats a Can Filuà

Individu Edat Sexe Estatura	4		5		6	
	6-8 anys masculí		25-30 anys femení 151,46		2-3 anys femení	
HUMER						
	D	E	D	E	D	E
Longitud màxima				290		
Longitud fisiològica				281		
Perímetre mínim	43	40	56	56		35
Diàmetre mínim a la 1/2	12	11	11	11		
Diàmetre màxim a la 1/2	14	13	16	16		
CUBIT						
	D	E	D	E	D	E
Longitud màxima			243			
Longitud fisiològica			215			
Perímetre mínim			35	35		
Diàm. antero-post. osca radial	13	12	18	18	10	11
Diàm. transversal osca radial	10	9	22	22	9	9
RADJ						
	D	E	D	E	D	E
Longitud màxima			213			
Longitud fisiològica			203			
Perímetre mínim	2,9	2,9	34	34	212	
Diàmetre mínim a la 1/2			10	10	5	
Diàmetre màxim a la 1/2			12,5	12,5	7,5	
FEMUR						
	D	E	D	E	D	E
Longitud màxima			401			
Longitud fisiològica			401			
Perímetre a la 1/2	53	53	73	73	40	
Diàmetre vertical cap						
Diàm. antero-post. subtrocantèric	6,5	17	24	24	14	
Diàm. transversal subtrocantèric	21	21	33	33	17	
Diàmetre antero-posterior a la 1/2	18	18	22	22	13	
Diàmetre transversal a la 1/2	16	16	25	24	11	
Amplada epífisi inferior <i>Índex de Platimeria</i>				72		
TIBIA						
	D	E	D	E	D	E
Longitud màxima					137	
Longitud fisiològica			310			
Perímetre mínim			67	67	38	36
Diàmetre antero-post. forat nutrici	22	23	31	30	16	15
Diàmetre transversal forat nutrici	17	16	21	20	14	13
Diàmetre antero-post. a la 1/2			27	27	14	13
Diàmetre transversal a la 1/2			18	18	10	10
<i>Índex Cnèmic</i>			68	67		
PERONÉ						
	D	E	D	E	D	E
Longitud màxima			313			
Perímetre mínim	23		33		19	19

Taula 6(b): Dimensions dels ossos llargs dels individus enterrats a Can Filuà.

Individu	7		8		9		10	
Edat	35-40		25-30		adult		adult	
Sexe	masculí		femení		masculí ?		masculí	
Estatura	168,88		153,43		162,06		167,64	
HUMER								
	D	E	D	E	D	E	D	E
Longitud màxima			279		320			
Longitud fisiològica			276		294			
Perímetre mínim	67	63	52,5	52	62	65	64	
Diàmetre mínim a la 1/2	21	21	13,5	13,5	16	19,5	19,5	
Diàmetre màxim a la 1/2	26	24	19,5	19	22	23	23	
CUBIT								
	D	E	D	E	D	E	D	E
Longitud màxima					265		273,5	274,5
Longitud fisiològica					235		245	244
Perímetre mínim		33	30		35	35	38	37
Diàm. antero-post. osca radial	22	20	11,5		16	16	16,5	15,5
Diàm. transversal osca radial	26	24	13,5		15	15	16	15
RADI								
	D	E	D	E	D	E	D	E
Longitud màxima	259	255	217		236		247	
Longitud fisiològica	248	246	207		226		234	
Perímetre mínim	47	45	32	32	41	41,5	41	40
Diàmetre mínim a la 1/2	12	11	9	9,5	11	11,5	11,5	11,5
Diàmetre màxim a la 1/2	17	14	12	11,5	16,5	16,5	17	16,5
FEMUR								
	D	E	D	E	D	E	D	E
Longitud màxima	468				430		463	467
Longitud fisiològica	460				426		459	464
Perímetre a la 1/2		92		75	85,5		86	87
Diàmetre vertical cap	47			42	44		43	45
Diàm. antero-post. subtrocantèric	25			22	26		25	26
Diàm. transversal sutrocantèric	33			29	33		34	34
Diàmetre antero-posterior a la 1/2	29	28		23	29		31,5	32
Diàmetre transversal a la 1/2	27	30		26	27		25	28
Amplada epífisi inferior							81,5	81
<i>Índex de Platimeria</i>	76			76	79		73	76
TIBIA								
	D	E	D	E	D	E	D	E
Longitud màxima			335				386	392
Longitud fisiològica			323				374	375
Perímetre mínim	85		63	63			75	78
Diàmetre antero-post. forat nutrici	40	42		30		41	40	40
Diàmetre transversal forat nutrici	24	24	13	18		20	23	24
Diàmetre antero-post. a la 1/2	38		27	27,5		20,5	34	35
Diàmetre transversal a la 1/2	24		16,5	16		32,5	21	22
<i>Índex Crànic</i>	60	57		60		49	57	60
PERONE								
	D	E	D	E	D	E	D	E
Longitud màxima		388	326					381
Perímetre mínim	36	35	31	30		36		34

Taula 6(c). Dimensions dels ossos llargs dels individus enterrats a Can Filuà

Crani	nivell	Categoria	N Alveols	N peces	Caries	Hipoplasia	Retorns av	Calcul	P. ante-mortem	P. post-mortem
ind. 1	A	adult	23	29	4	0	7	17	0	0
ind. 2	A	adult	32	27	3	11	5	27	4	0
ind. 5	A	adult	23	12	0	4	0	0	7	0
ind. 7	A	adult	29	20	0	2	10	7	3	6
ind. 3	A	infantil	28	26	0	8	0	0	0	2
ind. 4	A	infantil	24	22	0	0	0	0	0	2
ind. 6	A	infantil	20	15	0	0	0	0	0	5
Total adults nivell A			107	88	7	17	22	51	14	6
Total nivell A			179	151	7	25	22	51	14	15
52	B	adult	15	11	0	0	4	10	0	3
595	B	adult	30	26	0	0	7	26	1	2
424	B	adult	16	12	0	5	2	12	0	4
425	B	adult	26	27	5	8	10	24	3	0
337	B	adult	28	5	0	2	4	5	9	14
ind. 8	B	adult	32	31	4	11	0	9	0	1
39*	B	adult								
51*	B	adult								
Total nivell B			147	112	9	26	27	86	13	24
Total nivells A i B			326	263	16	51	49	137	27	39

Taula 7(a): Freqüències absolutes de les diverses patologies orals trobades en els individus de Can Filuà.

Crani	nivell	Categoria	N. Alvéols	N. pecces	Canes	Hipoplasia	Retròces av.	Calcul	P. ante-mortem	P. post-mortem
ind. 1	A	adult	23	29	13,79%	0,00%	43,75%	58,62%	0,00%	0,00%
ind. 2	A	adult	32	27	11,11%	91,67%	62,50%	100,00%	12,50%	0,00%
ind. 5	A	adult	23	12	0,00%	44,44%	0,00%	0,00%	30,43%	0,00%
ind. 7	A	adult	29	20	0,00%	10,00%	71,43%	35,00%	10,34%	20,69%
ind. 3	A	infantil	28	26	0,00%	30,77%	0,00%	0,00%	0,00%	7,14%
ind. 4	A	infantil	24	22	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	8,33%
ind. 6	A	infantil	20	15	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	25,00%
Promitjos adults nivell A			107	88	7,95%	19,32%	20,56%	57,95%	13,08%	5,61%
Promitjos nivell A			179	151	4,64%	16,56%	12,29%	33,77%	7,82%	8,38%
52	B	adult	15	11	0,00%	0,00%	80,00%	90,91%	0,00%	20,00%
595	B	adult	30	26	0,00%	0,00%	77,78%	100,00%	3,33%	6,67%
424	B	adult	16	12	0,00%	41,67%	28,57%	100,00%	0,00%	25,00%
425	B	adult	26	27	7,41%	28,57%	62,50%	88,89%	11,54%	0,00%
337	B	adult	28	5	0,00%	40,00%	100,00%	100,00%	32,14%	50,00%
ind. 8	B	adult	32	31	13,33%	44,00%	0,00%	30,00%	0,00%	3,13%
39*	B	adult								
51*	B	adult								
Promitjos nivell B			147	112	5,36%	23,21%	18,37%	76,79%	8,84%	16,33%
Promitjos adults A i B			326	263	4,94%	19,39%	15,03%	52,09%	8,28%	10,12%

*Individus infantils inclosos.

Taula 7(b): Freqüències (en %) de les diverses patologies orals trobades en els individus de Can Filuà.

transparències

Individu 1

Individu 2

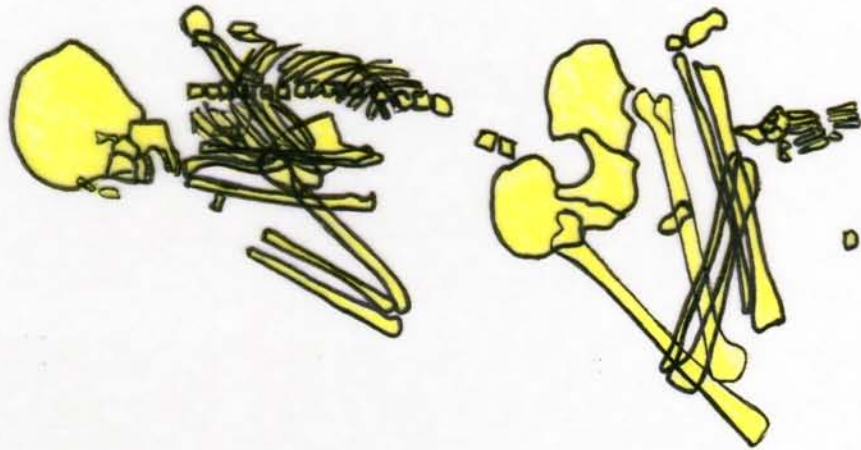
Individu 3

Individu 4

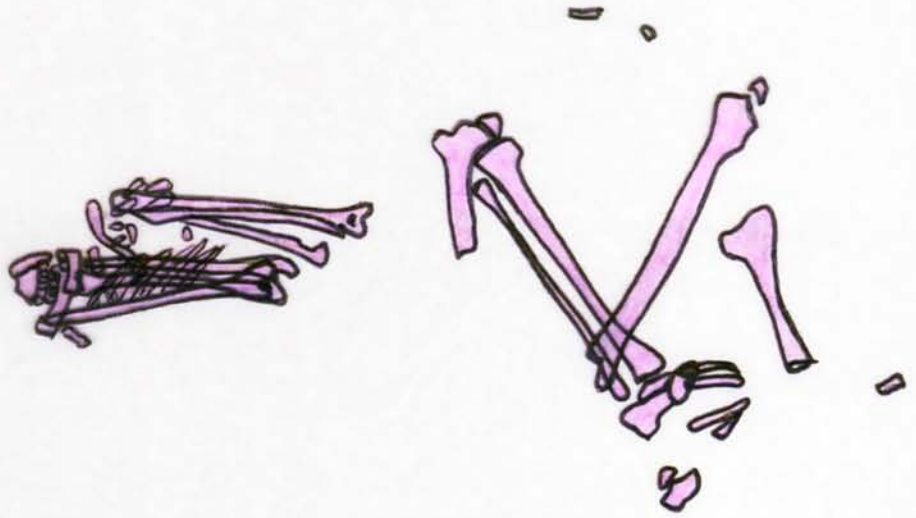
Individu 5

Individu 6

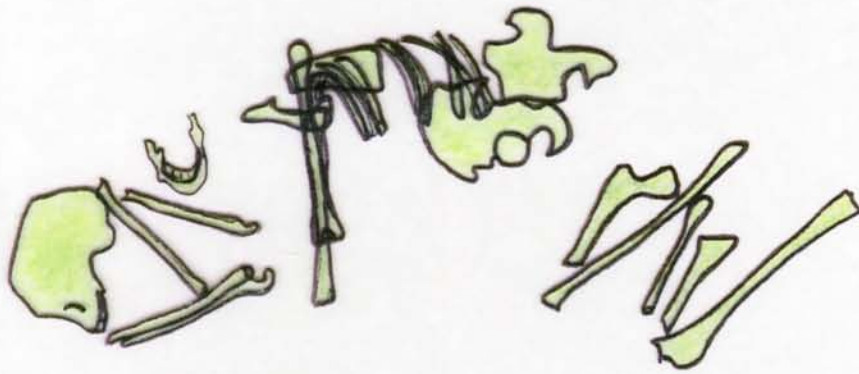

Individu 7

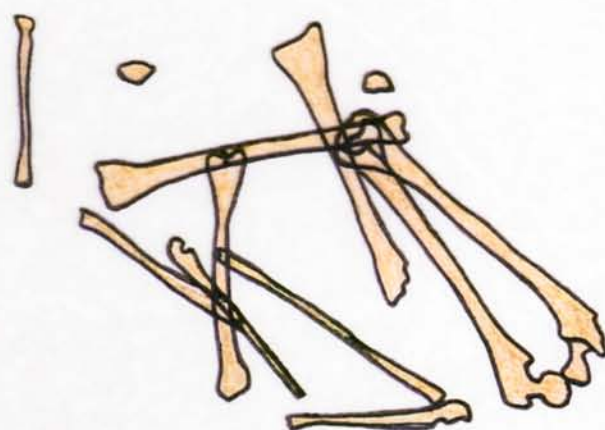
Individu 8

Individu 9

Individu 10

fotografies

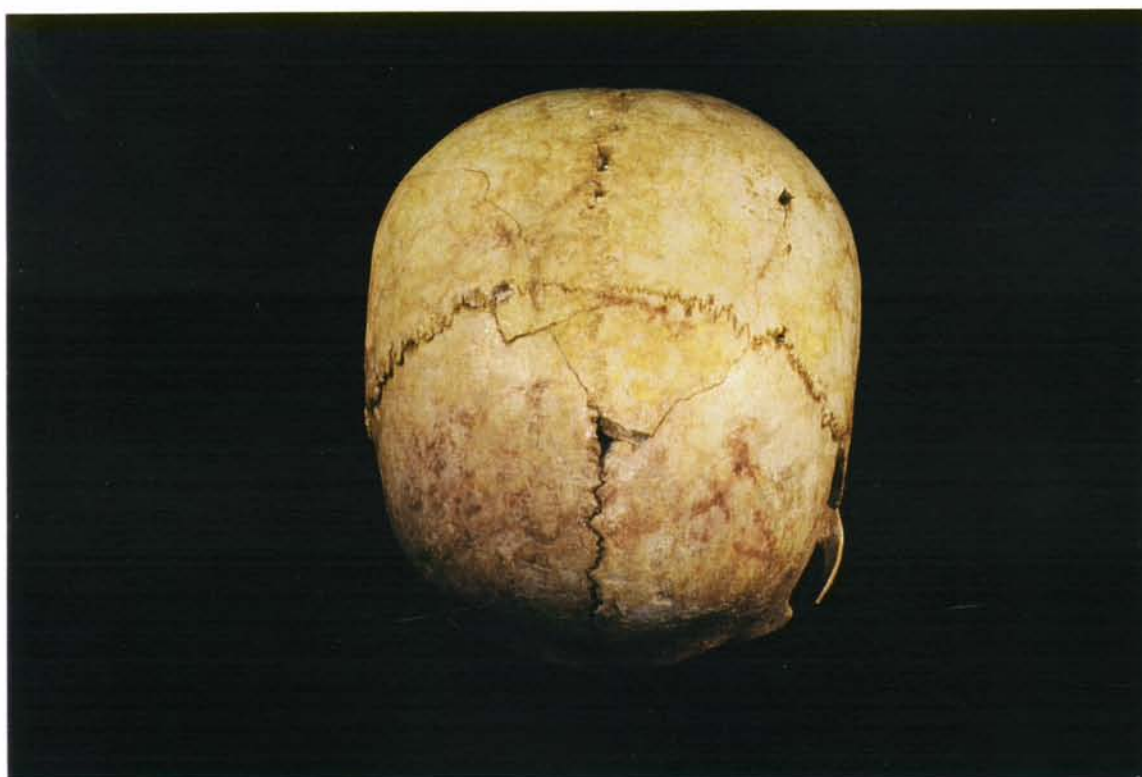
Fotografia 1: Estructura II del jaciment de Can Filuà (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental). Vista general des de la cambra des del pou d'accés, amb part del paquet d'ossos del nivell A. Vista des del sud.

Fotografia 2: Clavicula i fragment de pelvis dels tres individus infantils identificats al nivell A. D'esquerra a dreta es mostren els individus 6, (2-3 anys), 4 (7-8 anys) i 3 (11-12 anys).

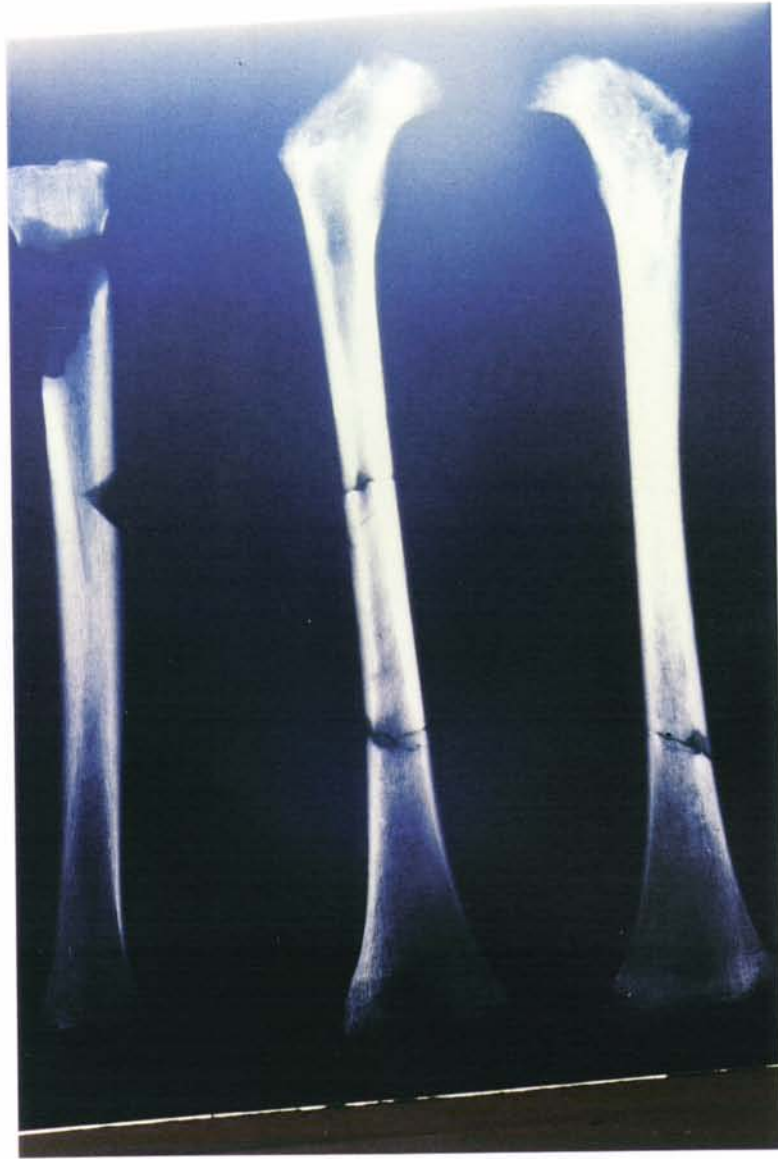
Fotografia 3: Mandíbula i fragments mandibulars dels tres individus infantils identificats al nivell A. D'esquerra a dreta es mostren els individus 6, (2-3 anys), 4 (7-8 anys) i 3 (11-12 anys).

Fotografies 4 i 5: Norma frontal (fotografia 4) i superior (fotografia 5) del crani 52 -adult masculí- on s'aprecia la presència de la sutura metòpica no sinostosada. Aquest caràcter també s'ha observat al crani 424 -adult masculí-, tots dos del nivell B.

Fotografia 6: Tibies esquerres dels individus 1 (esquerre) i 9 (dreta) femeni i masculí respectivament que presenten platimèria.

Fotografia 7: Fèmurs i tibia radiografiats de l'individu 3 (subadult) sense evidències de línies de Harris.

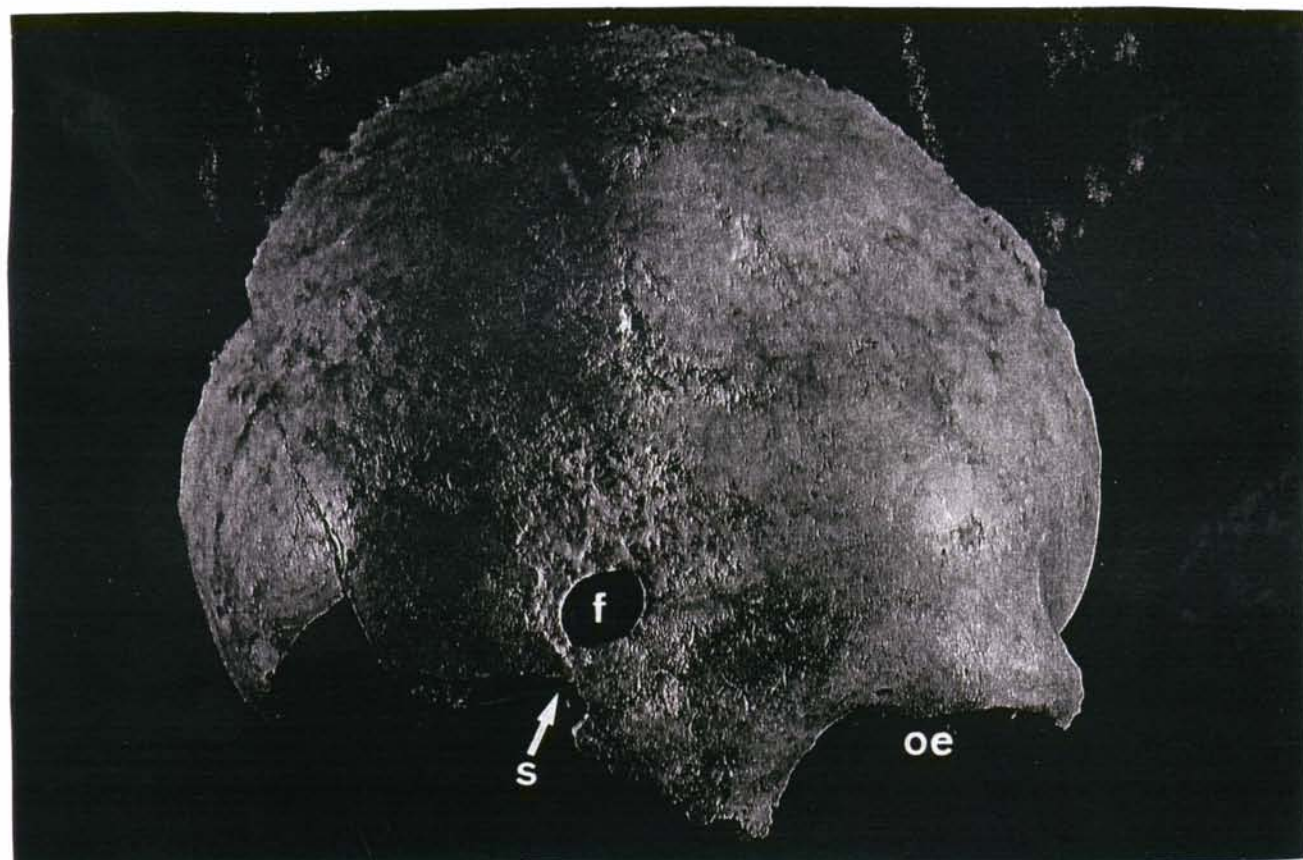

Fotografia 8: Vèrtebra lumbar de l'individu 1 – femeni, adult jove – on s'observa a la zona central del cos signes evidents d'artrosi vertebral lumbar, associada a hernies de Schmorf.

Fotografia 9: Fragment del crani de l'individu 3 – d'uns 12 anys d'edat –. Es pot apreciar sota l'òrbita esquerra els signes de *cribra orbitalia*.

Fotografies 10 i 11: Crani i os frontal de l'individu 8 que permeten veure el forat fistulós (f), la destrucció de l'òrbita dreta associada a la destrucció de la part inferior del si frontal dret que queda al descobert (s), mentre que el sostre i la vora de l'òrbita esquerra (oe) estan força ben conservades.

Fotografia 12: Mandíbula de l'individu 5 en la que s'observa la completa reabsorció alveolar que té lloc davant la pèrdua dental en vida. S'aprecia també un acusat desgast dentari sobretot als molars ja que aquest individu, a qui falten tantes peces, només podia mastegar amb aquests molars.

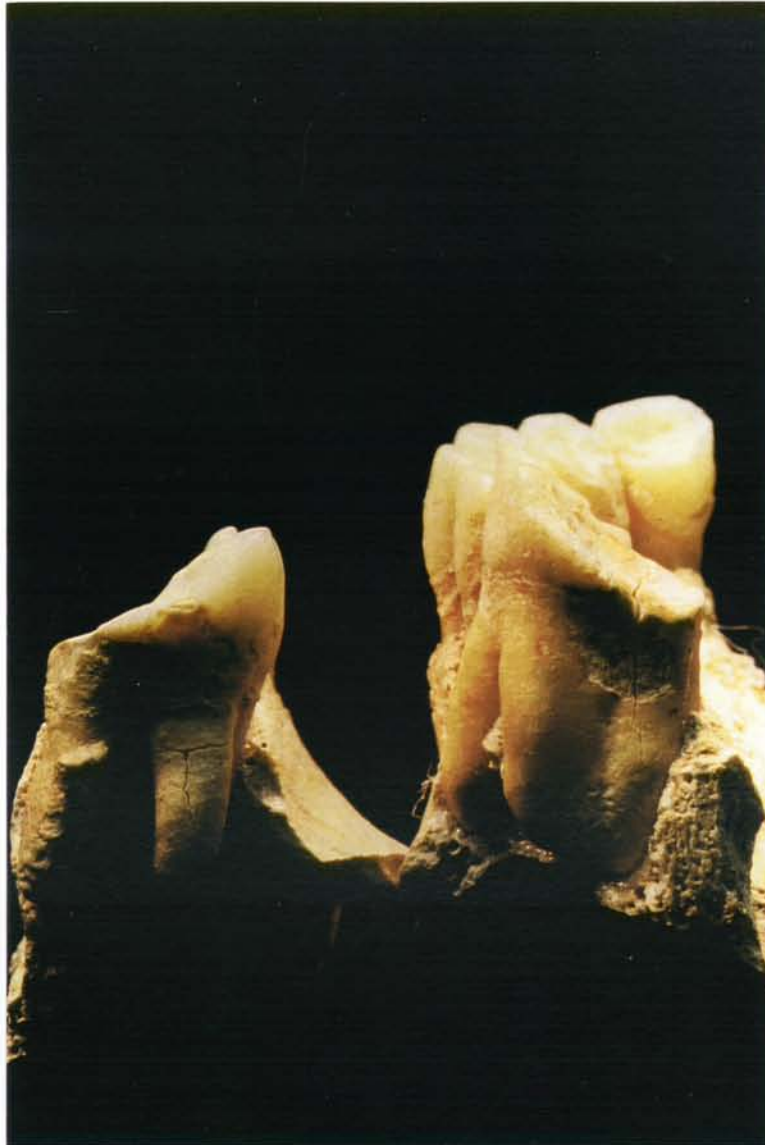
Fotografia 13: Mandibula de l'individu 2 on s'aprecien dipòsits de tosca sobretot en les peces anteriors. Malgrat tractar-se d'un individu adult jove també s'aprecia la pèrdua del segon molar i el primer molar inferiors drets amb la completa reabsorció de l'alvèol.

Fotografia 14: Maxil·lar dret i mandíbula de l'individu 1. S'observa una càries interproximal important al M1 inferior (peça 46) i al M1 superior (peça 16), així com retrocés alveolar generalitzat possiblement indicador de malaltia periodontal durant la vida de l'individu.

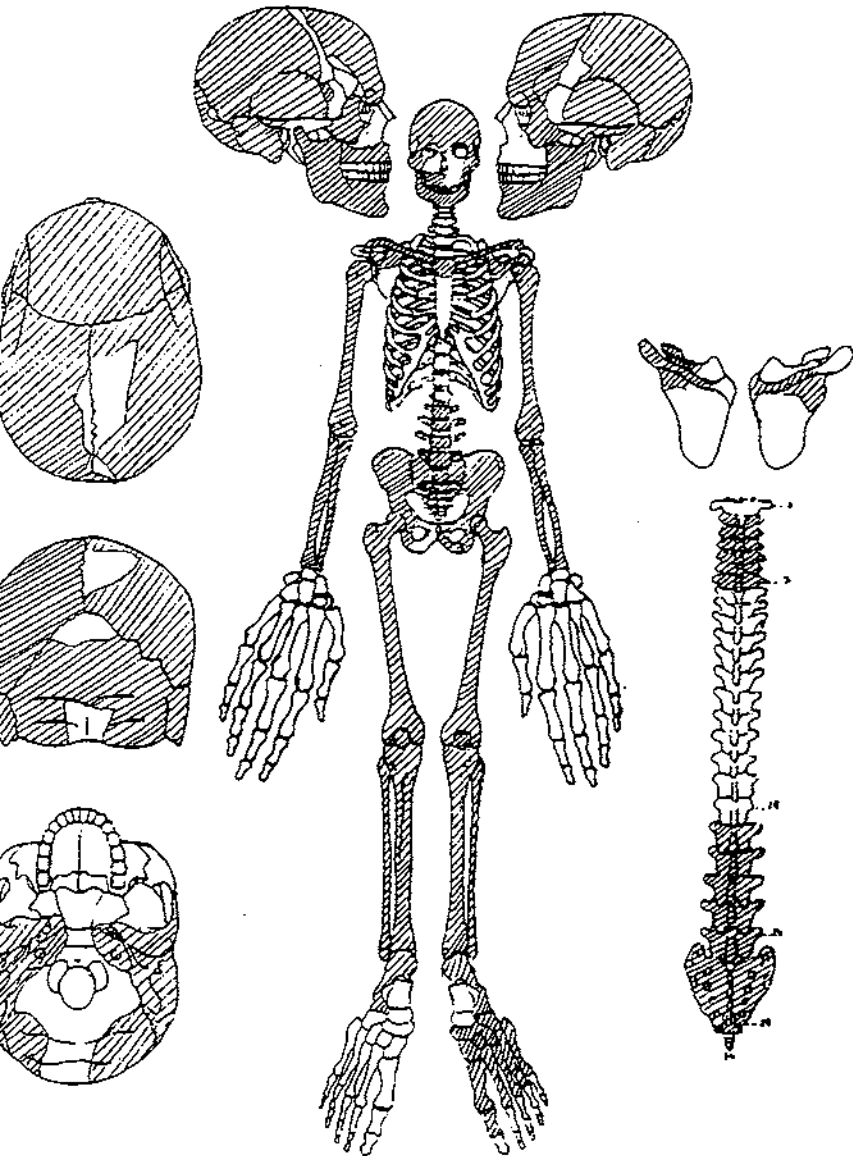
Fotografia 15: Mandíbula de l'individu 3 -infantil- en la que s'observa hipoplàsia en forma de *coecum coeli* al primer i segon molar.

Fotografia 16: Peces posteriors del maxil.lar de l'individu 425 (a la foto costats drets i esquerres invertits) en les que s'observa un important desgast oblic dels molars que s'atribueix a la fractura de les cùspides funcionals de les peces. Com que li manquen moltes peces, les poques que té estan molt desgastades.

inventaris

OS	sigla de l'os	D/E/n
Crani	33	
Mandíbula	33	
Escàpula	226	E
VC	215	
VC	216	
VC	217	
VC	237	
VC	238	
VC	242	
VD	105	
VD	239	
VD	240	
VD	241	
VD	246	
VD	247	
VD	248	
VD	A	
VD	B	
VL	100	
VL	101	
VL	102	
VL	103	
VL	104	
Costelles (bossa)	233	
Costelles (bossa)	234	
Costelles (bossa)	243	
Preestèrnium	232	
Clavícula	27	D
Clavícula	227	E
Húmer	15	D
Húmer	40	E
Cúbit	2	D
Cúbit	14	E
Radi	3	D
Radi	13	E
Fèmur	73	D
Fèmur	72	E
Tíbia	82	D
Tíbia	81	E
Peroné	199	D
Peroné	80	E
Calcani	192	D
Calcani	176	E
Ròtula	97	D
Ròtula	98	E
Navicular	124	E
Cuboide	167	E
Cuneiforme I	169	E
Cuneiforme II	168	E
Cuneiforme III	125	E
Metatars I	170	E
Metatars II	171	E
Metatars III	172	E
Metatars IV	173	E
Metatars V	174	E
Falange proximal I peu	110	E

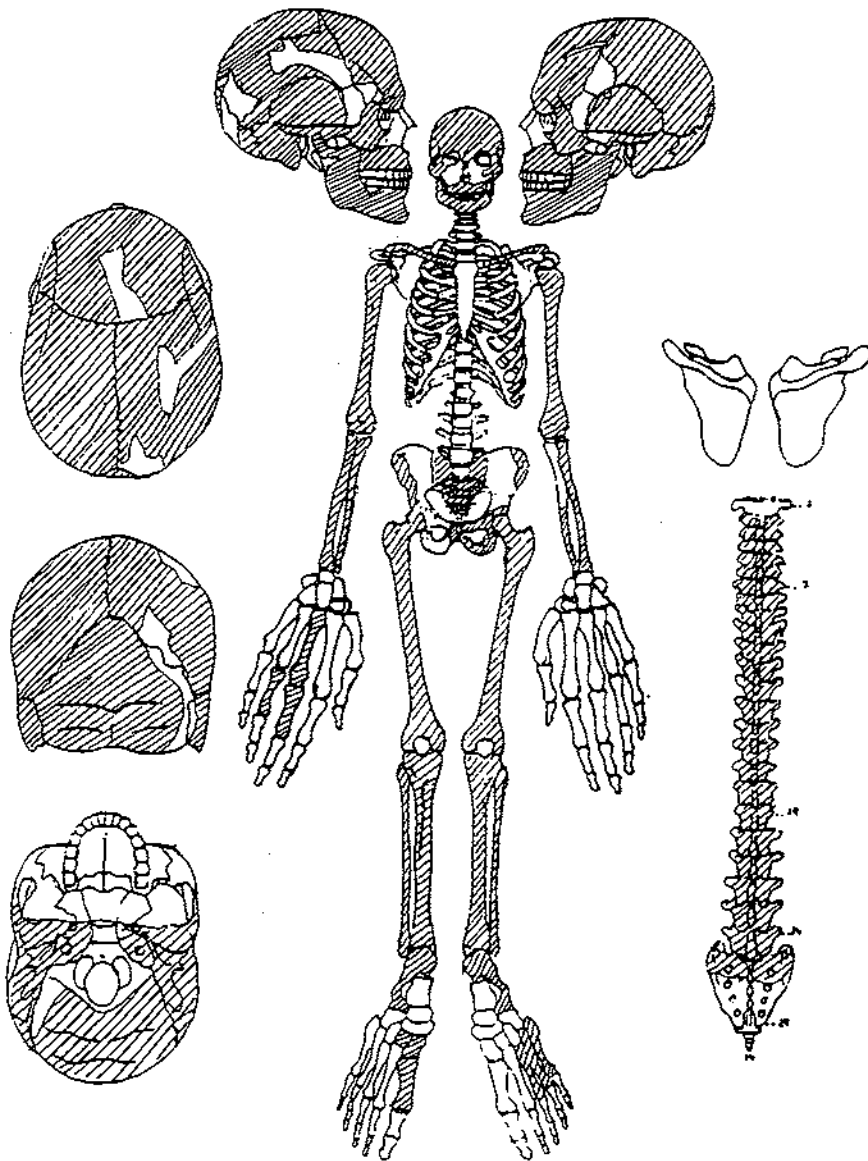
FITXA DENTAL

	18	17	16	15	14	13	12	11	21	22	23	24	25	26	27	28
Estat dentari	1	1	1	1	1	1	1	0	2	0	2	2	2	0	2	2
Diám. M-D	88	95	0	61	62	71	63	0	70	0	72	64	60	0	93	80
Diám. V-L	110	104	0	88	81	80	62	0	60	0	79	92	89	0	110	105
Càries + grau	1	1	1	1	1	1	1	0	1	0	1	1	3c	0	3c	3c
Retrocés alveolar	0	0	0	0	2	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Càlcul	1	1	1	1	2	2	1	0	1	0	2	2	2	0	2	2
Fistules	1	1	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Desgast	2	4	4	2	2	2	2	0	2	0	2	2	3	0	4	2
Hipoplasia + tpol	1	1	1	1	1	1	1	0	1	0	1	1	1	0	1	1

	48	47	46	45	44	43	42	41	31	32	33	34	33	36	37	38
Estat dentari	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Diám. M-D	102	100	103	64	60	59	61	42	45	60	61	57	60	105	97	108
Diám. V-L	106	98	100	79	70	75	60	55	53	62	75	70	74	98	98	100
Càries + grau	1	1	3c	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Retrocés alveolar	1	1	2	0	2	2	2	2	2	1	0	0	1	1	1	1
Càlcul	1	1	2	2	2	2	2	2	2	1	1	1	2	2	2	1
Fistules	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	0	1	1	1	1
Desgast	2	3	2	2	2	2	2	3	3	3	2	2	2	3	2	2
Hipoplasia + tpol	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

	Mx	Mb	Tot
N. Alveols	7	16	23
N. Peces	13	16	29
Perduts AM	0	0	0
Perduts P.M	0	0	0
Càries	3/13	1/16	4/29
Retrocés	1/3	6/13	7/16
Càlcul	7/13	10/16	17/29
Fistules	0/7	0/14	0/21
Hipoplasies	0/13	0/16	0/29

Observacions: Peça 16 només és arrel. Peça 38 està trencada d'un angle.

OS	sgla de l'os	D/E/m
Crani	219	
Maxil.lar	220	
Húmer	44	D
Húmer	224	E
Cúbit	46	D
Cúbit		E
Radi	45	D
Radi	225	E
Peroné	163	D
Peroné	445	E
Tíbia	444	E
Tibia	138	D
Fèmur	64	D
Fèmur	488	E
Clavícula	214	D
Clavícula	223	E
Pèlvis	285	
Sacre	230	
Costelles (bossa)	252	
Metatars III	442	E
Metatars IV	441	E
Metatars V	440	E
Calcani	439	E
Metacarp III	47	D
Metatars I	36	D
Falange proximal III mà	48	D
Falange proximal IV mà	49	D
Falange proximal peu	198	D
Falange medial mà	356	E
Falange medial mà	360	E
Cuneiforme I	276	D
Cuneiforme II	443	D
àxis	220	
3a VC	220	
4a VC	220	
5a VC	220	
6a VC	220	
7a VC	220	
VT	256	
VT	257	
VT	258	
VT	259	
VT	260	
VT	261	
VT	262	
VT	263	
VT	264	
VT	265	
VT	266	
VL	267	
VL	268	
VL	269	
VL	270	
VL	275	
Calcani	164	D

FITXA DENTAL

18 17 16 15 14 13 12 11 21 22 23 24 25 26 27 28

Estat dentari	1	1	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	3	1	1
Diám. M-D	95	92	0	70	59	75	74	87	89	79	75	70	0	0	91	98
Diám. V-L	112	105	0	97	90	80	62	72	72	63	75	92	98	0	103	110
Càries + grau	1	1	0	4b	1	1	1	1	1	1	1	1	4b	0	1	1
Retrocés alveolar	0	0	0	2	2	0	0	0	0	0	0	2	2	0	0	0
Càlcul	2	2	0	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0	2	0
Fístules	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Desgast	1	1	0	2	2	2	3	3	3	3	2	3	3	0	1	1
Hipoplàsia + tipol	0	0	0	0	0	0	2a	2a	2a	2a	2a	2a	2a	0	0	0

Mx Mb Tot

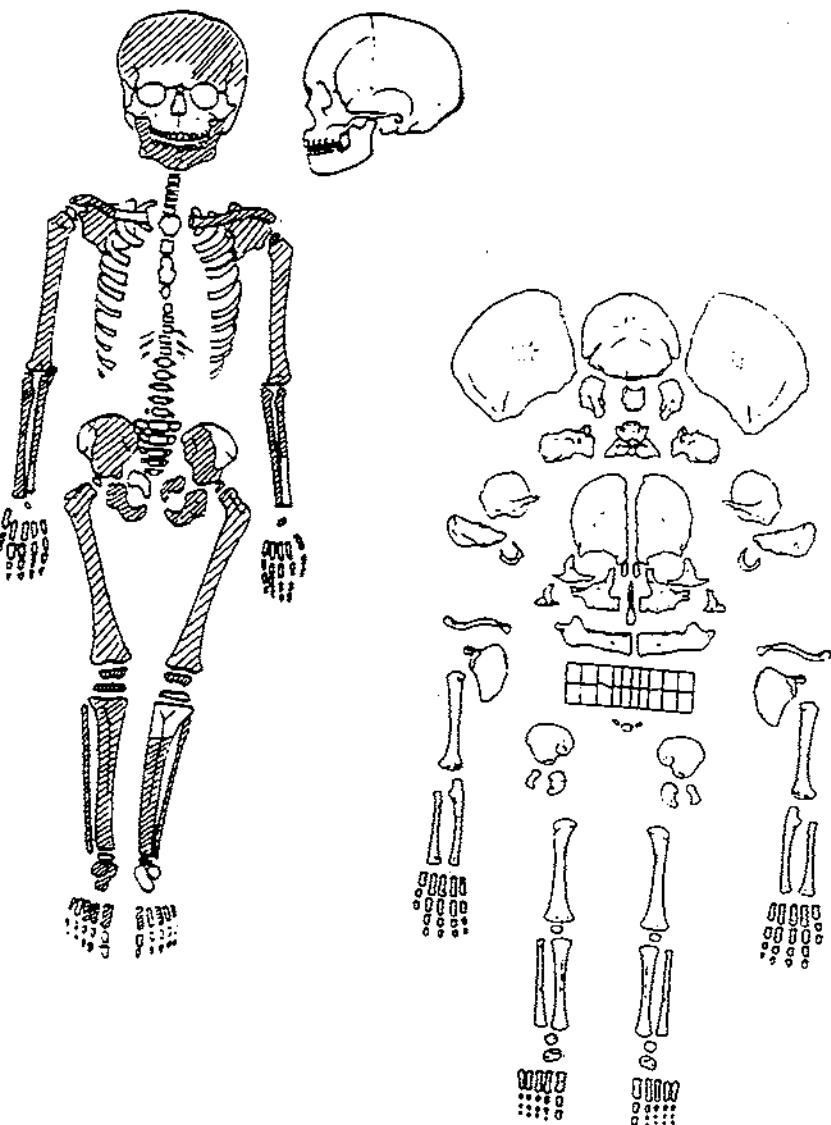
N. Alveol	16	16	32
N. Pocer	14	13	27
Pèrdues AM	2	2	4
Pèrdues P.M	0	0	0
Càries	2/14	1/13	3/27
Retrocés	4/4	1/4	5/8
Càlcul	14/14	13/13	27/27
Fístules	0/16	0/16	0/32
Hipoplàsies	7/7	4/5	11/12

48 47 46 45 44 43 42 41 31 32 33 34 33 36 37 38

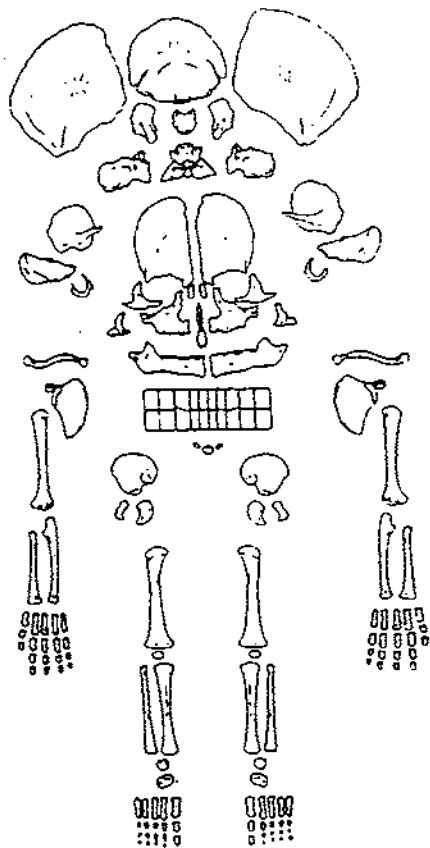
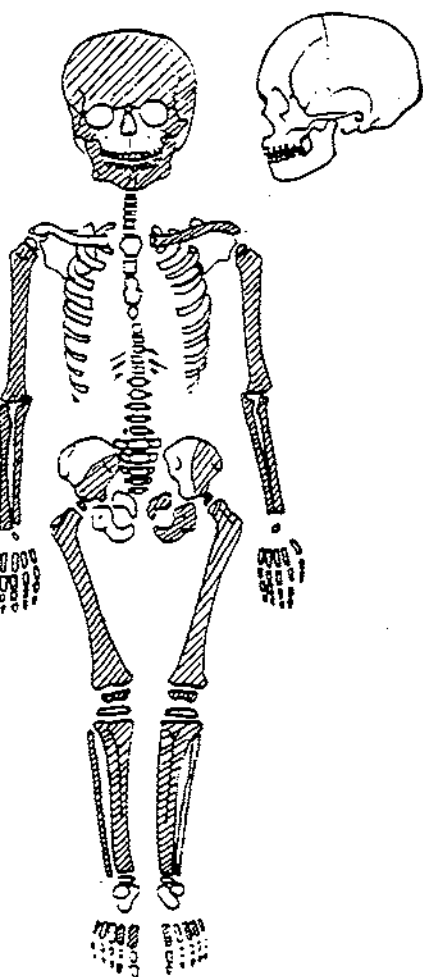
Estat dentari	1	1	3	3	1	1	1	1	1	1	4	1	1	1	1	1
Diám. M-D	107	112	0	0	72	65	62	54	54	59	0	72	71	110	105	112
Diám. V-L	109	103	0	0	74	78	65	64	63	65	0	76	83	105	100	104
Càries	2c	1	0	0	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1
Retrocés alveolar	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	1
Càlcul	2	2	0	0	2	2	2	2	2	2	0	2	2	2	2	2
Fístules	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Desgast	1	1	0	0	2	2	2	3	3	2	0	2	2	2	2	2
Hipoplàsia + tipol	1	2a	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2a	2a	2a	0	0

Observacions:

Desgast de les incisives atribuït a hàbit parafuncional, ja que el desgast que presenten no és per oclusió (a la mandíbula no es dóna el mateix desgast corresponent). No és un desgast per mastegació, ja que només és selectiu de 4 dents.

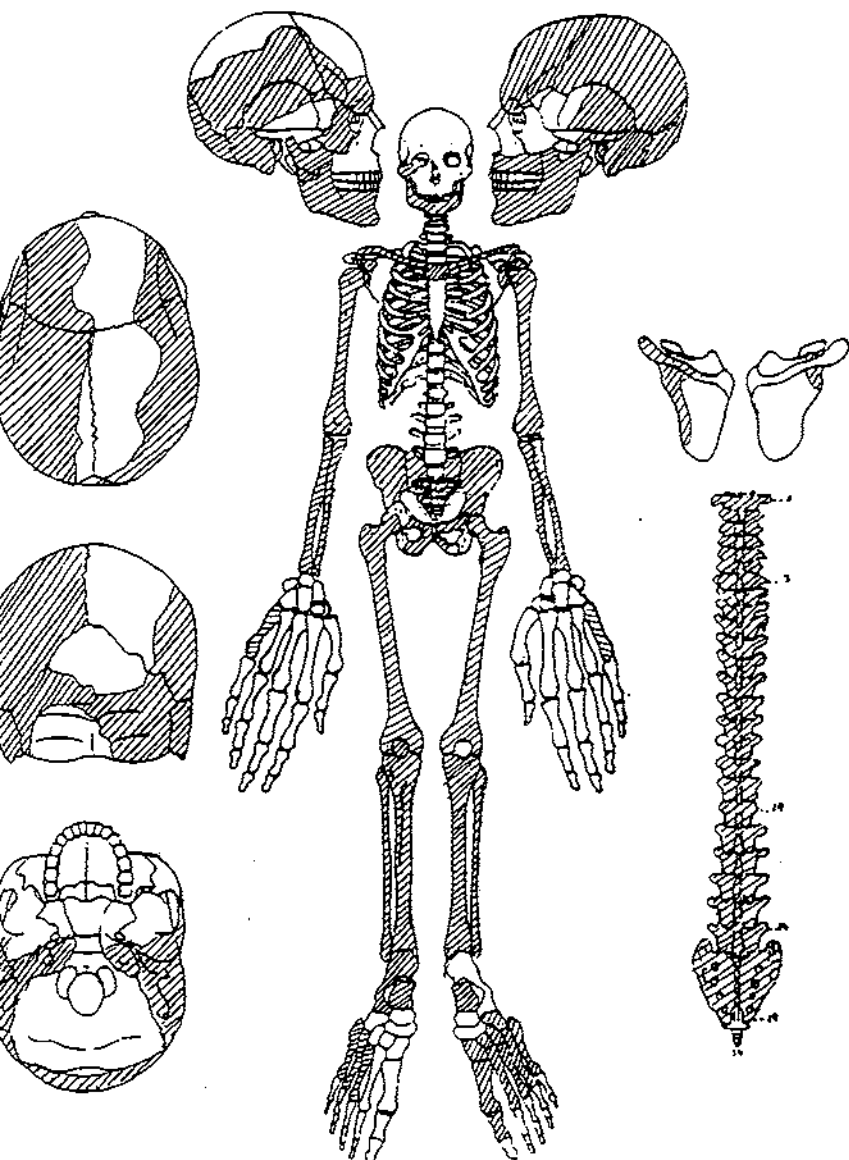

OS	sigla de l'os	D/E/Ind.
Crani	33	
Mandibula	33	
Atlas	463	
VC	151	
V ind.	148	
VT	156	
VT	158	
VT	159	
VT	456	
VT	457	
VT	458	
VT	461	
VT	459	
VT	151	
VL	139	
VL	180	
VL	161	
Talus	286	D
Calcani	856	D
Tíbia	207	D
Epifisi proximal Tíbia	434	D
Tíbia	132	E
Epifisi distal Tíbia	149	ind.
Peroné	209	D
Peroné	209	E
Fèmur	75	D
Fèmur	206	E
Epifisi distal Fèmur	65	E
Epifisi distal Fèmur	93	D
Epifisi proximal Fèmur	512	E
Húmer	145	E
Húmer	71	D
Epifisi proximal Húmer	141	E
Radi	142	D
Radi	144	E
Cúbit	464	D
Cúbit	143/76	E
Costelles (bossa)	153	
Costelles (bossa)	154	
Costelles (bossa)	AA	
Clavicula	146	D
Clavicula	150	E
Ilium	122	D
Ilium	120	E
Pubis	632	D
Pubis	632	E
Escápula	155	D
Escápula	460	E
Metatars I	482	D
Metatars I	273	E
Metatars II	228	D
Metatars III	59	D
Metatars IV	68	E
Metatars V	283	D
Metatars V	861	E
Metatars	N	Ind.
Metatars	O	Ind.
Metacarp I	69	E
Metacarp IV	P	Ind.
Metacarp	128	Ind.
Metacarp	128	Ind.
Metacarp	128	Ind.
Metacarp	128	Ind.
Falange proximal mà	468	Ind.
Falange proximal mà	271	Ind.
Falange proximal mà	272	Ind.
Falange proximal mà	422	Ind.
Falange proximal mà	422	Ind.
Falange medial mà	126	Ind.
Falange medial mà	126	Ind.
Falange medial mà	126	Ind.
Falange medial mà	U	Ind.
Falange medial mà	V	Ind.
Falange medial mà	W	Ind.
Escafoide	X	E
Piramidal	X	D
Crani	317	
Mandibula	317	

OS	sigla de los.	D/E/In
Crani	317	
Mandíbula	317	
Epífisi distal Fèmur	66	E
Epífisi distal Fèmur	388	D
Epífisi proximal Fèmur	95 bis	D
Epífisi Tíbia	208	Ind.
Epífisi Tíbia	66	Ind.
Tíbia	471	D
Tíbia	C	E
Fèmur	389	E
Fèmur	388	D
Húmer	395	E
Húmer	326	D
Cúbit	D	D
Cúbit	563/479	E
Costelles (bossa)	369 bis	
Peroné	472	D
Clavicula	349	E
Radi	516	E
Radi	AE	D
Ilium	387	E
Isquium	390	E
Metatars I	25	D
Metatars I	25	E
Metatars II	J	D
Metatars III	K	E
Metatars IV	117	E
Metatars V	114	D
Falange proximal peu	463	Ind.
Falange medial peu	463	Ind.
Falange medial peu	S	Ind.
Falange medial peu	R	Ind.
Metacarp	L	Ind.
Metacarp	M	Ind.
Falange proximal mà	299	Ind.
Falange proximal mà	364	Ind.
Falange proximal mà	364	Ind.
Falange proximal mà	364	Ind.
Falange proximal mà	364	Ind.
Falange medial mà	282	Ind.
Falange medial mà	108	Ind.
VL	376	
VT	373	
VT	374	
VT	375	
Frag. VT	375	

OS	Șiga de țos	D/E/N
Crani	370	
Mandibula	402	
Clavicula	505	D
Clavicula	396	E
Atlas	370	
Axis	370	
1a VC	370	
4a VC	404	
5a VC	404	
6a VC	405	
7a VC	405	
VT	406	
VT	407	
VT	408	
VT	409	
VT	410	
VT	411	
VT	412	
VT	414	
VT	415	
VT	416	
VT	417	
VT	418	
VL	419	
VL	476	
VL	476	
VL	476	
VL	476	
Costeltes (bossa)	342	
Costeltes (bossa)	392	
Costeltes (bossa)	506	
Pelvis	474	
Sacre	474	
Preesternum	I	
Escapula	504	D
Escapula	369	E
Humer	507	D
Humer	352	E
Cubit	397	D
Cubit	339	E
Radi	398	D
Radi	340	E
Femur	470	D
Femur	111	E
Tibia	193	D
Tibia	193	E
Rotula	431	D
Peroné	194	D
Peroné	493	E
Calcani	196	D
Talus	197	D
Talus	510	E
Metatars I	182	E
Metatars II	183	E
Metatars III	184	E
Metatars IV	185	E
Metatars V	186	E
Falange proximal I peu	187	E
Cuboide	180	E
Cuneiforme I	179	E
Cuneiforme II	178	E
Cuneiforme III	177	E
Metatars III	189	D
Metatars IV	190	D
Metatars V	188	D
Metacarp V	356	E
Metacarp V	420	D
Falange proximal mâ	363	E
Falange proximal mâ	368	E
Falange medial mâ	365	E

FITXA DENTAL

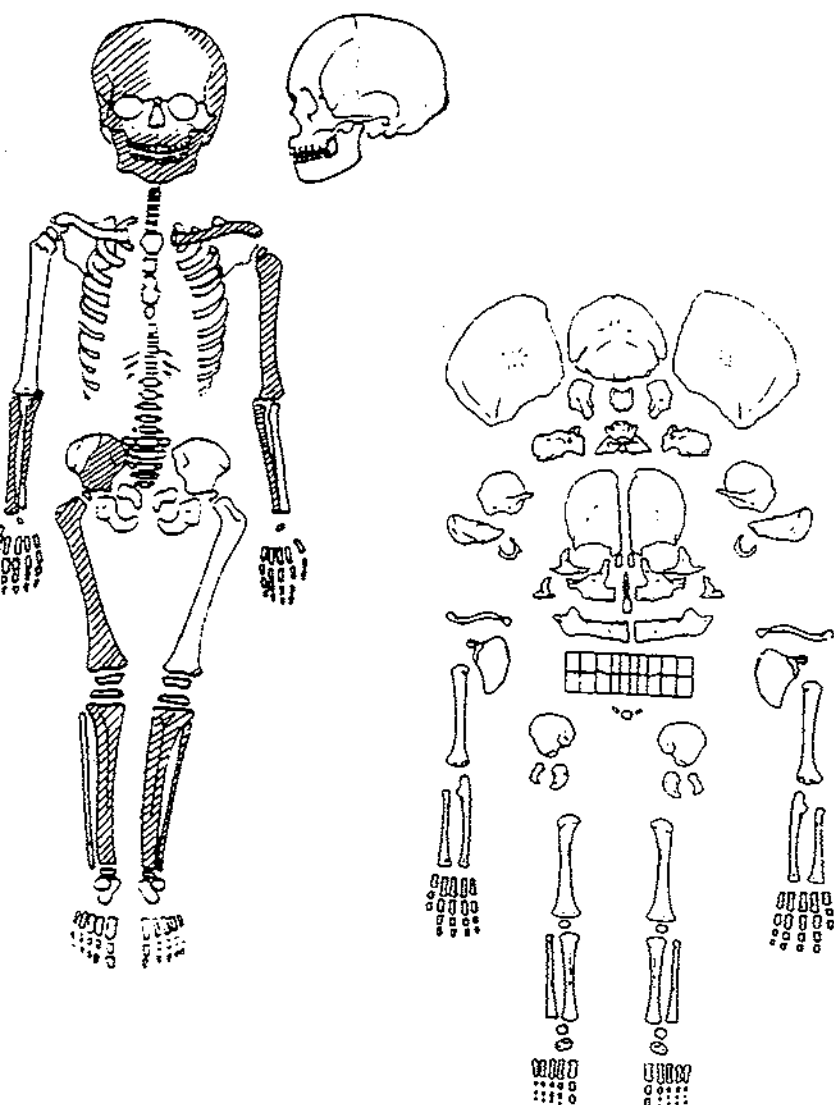
	18	17	16	15	14	13	12	11	21	22	23	24	25	26	27	28
Estat dentari	0	0	0	0	0	2	2	1	1	0	1	1	3	3	0	0
Dià. M-D	0	0	0	0	0	62	50	57	55	0	0	0	0	0	0	0
Dià. V-L	0	0	0	0	0	75	68	71	70	0	0	0	0	0	0	0
Càries + grau	0	0	0	0	0	1	1	1	1	0	1	1	0	0	0	0
Retròcès alveolar	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Càlcul	0	0	0	0	0	1	1	1	1	0	1	1	0	0	0	0
Fístules	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Desgast	0	0	0	0	0	4	4	4	4	0	4	4	0	0	0	0
Hipoplàsia + hipol.	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0

	48	47	46	45	44	43	42	41	31	32	33	34	33	36	37	38
Estat dentari	3	3	3	1	1	1	0	0	0	0	0	1	3	3	1	1
Dià. M-D	0	0	0	57	64	76	0	0	0	0	0	55	0	0	93	0
Dià. V-L	0	0	0	68	72	80	0	0	0	0	0	75	0	0	96	0
Càries + grau	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	1	0	0	1	1
Retròcès alveolar	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Càlcul	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	1	1	0	0	1	1
Fístules	1	1	1	0	0	0	1	1	1	0	0	1	1	1	1	1
Desgast	0	0	0	4	4	4	0	0	0	0	4	4	0	0	4	4
Hipoplàsia + hipol.	0	0	0	2a	2a	2a	0	0	0	0	0	2a	0	0	1	1

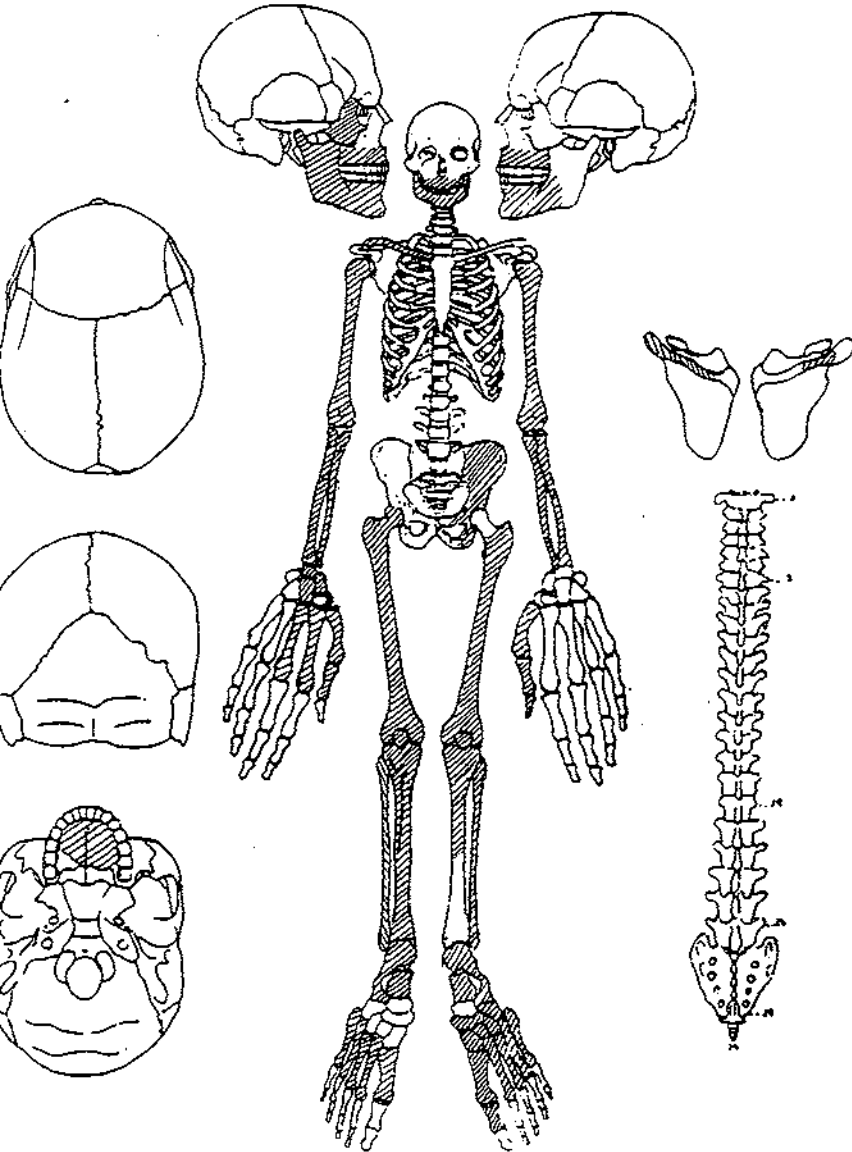
Mx Mb Tot

N. Alveols	7	16	23
N. Peces	6	6	12
Pèrdues AM	2	5	7
Pèrdues P.M	0	0	0
Càries	0/6	0/8	0/12
Retròcès	0/0	1/1	0/1
Càlcul	0/6	0/7	0/13
Fístules	0/2	0/11	0/13
Hipoplàsies	0/3	4/6	4/9

Observacions: 5 arrels indeterminades.
 Peces molt desgastades. Però desgast normal de la mastegació, que aquest individu només podia fer bé amb els molars que ara es presenten tant desgastats.

OS	sigla de l'os	D/E/In
Crani	F	
Mandíbula	F	
VT	77	
Clavicula	55	E
Fèmur	43	D
Tíbia	96	D
Tíbia	42	E
Húmer	9	E
Epífisi prox. Húmer	9	E
Cúbit	23	D
Cúbit	30	E
Radi	AE	D
Peroné	95	D
Peroné	95	E
Axis	218	
Ilium	87	D
Ilium	41	E
Costelles (bossa)	115	
Metacarpia IV ?	88	Ind.
Falange proximal mà	88	Ind.
Falange proximal mà	106	Ind.
Falange proximal mà	107	Ind.
Falange medial mà	88	Ind.
Falange distal mà	88	Ind.
Metatarsia ind.	88	Ind.
Metatarsia ind.	88	Ind.
Metatarsia ind.	88	Ind.

OS	scia de los	D/E/In
Maxilar	G	
Mandibula	35	
Malar	G	D
Pelvis	37	
Clavícula	289	D
Húmer	296	E
Húmer	286	D
Cúbit	305	E
Epifisi distal cúbit	301	D
Cúbit	307	D
Radi	306	E
Radi	304	D
Fémur	489	E
Fémur	38/429	D
Tibia	427	E
Tibia	491	D
Peroné	490	E
Peroné	208	D
Costelles (bossa)	287	
Escápula	H	E
Escápula	295	D
Escápula	H	D
Calcani	202	E
Talus	203	E
Calcani	495	D
Talus	496	D
Rotula	494	E
Rotula	430	D
Cuboide	497	E
Navicular	498	E
Cuneiforme I	498	E
Cuneiforme II	498	E
Cuneiforme III	498	E
Escafoide	310	D
Os gran	308	D
Semilunar	309	D
Trapezi	311	D
Pisiforme	302	D
Metatars I	318	D
Metatars I	499	E
Metatars II	313	D
Metatars II	500	E
Metatars III	74	D
Metatars III	501	E
Metatars IV	502	D
Metatars IV	502	E
Metatars V	57	D
Metatars V	503	E
Metacarp I	312	D
Metacarp II	327	D
Metacarp III	332	D
Metacarp I	321	E
Falange proximal I mà	325	E
Falange medial I mà	324	E
Falange proximal I mà	320	D
Falange proximal mà	323	E
Falange medial mà	322	E
Falange medial mà	293	D
Falange medial mà	235	E
Falange medial mà	291	D
Falange proximal I peu	449	D
Falange proximal I peu	89	E
Falange medial peu	330	ind.
Falange medial peu	452	ind.
Falange medial peu	453	ind.

FITXA DENTAL

18 17 16 15 14 13 12 11 21 22 23 24 25 26 27 28

Estat dentari	0	0	0	4	1	1	4	1	1	4	1	1	1	1	1	3
Diam. M-D	0	0	0	0	68	79	0	72	71	0	76	67	65	101	97	0
Diam. V-L	0	0	0	0	92	85	0	72	75	0	85	90	0	115	98	0
Càries + grau	0	0	0	0	1	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1	0
Retrocés alveolar	0	0	0	0	2	2	0	2	2	0	2	2	2	2	1	0
Calcul	0	0	0	0	1	1	0	2	2	0	2	1	1	1	1	0
Fistules	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Desgast	0	0	0	0	4	4	0	4	4	0	4	4	4	4	4	0
Hipoplàsia + ipol	0	0	0	0	1	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1	0

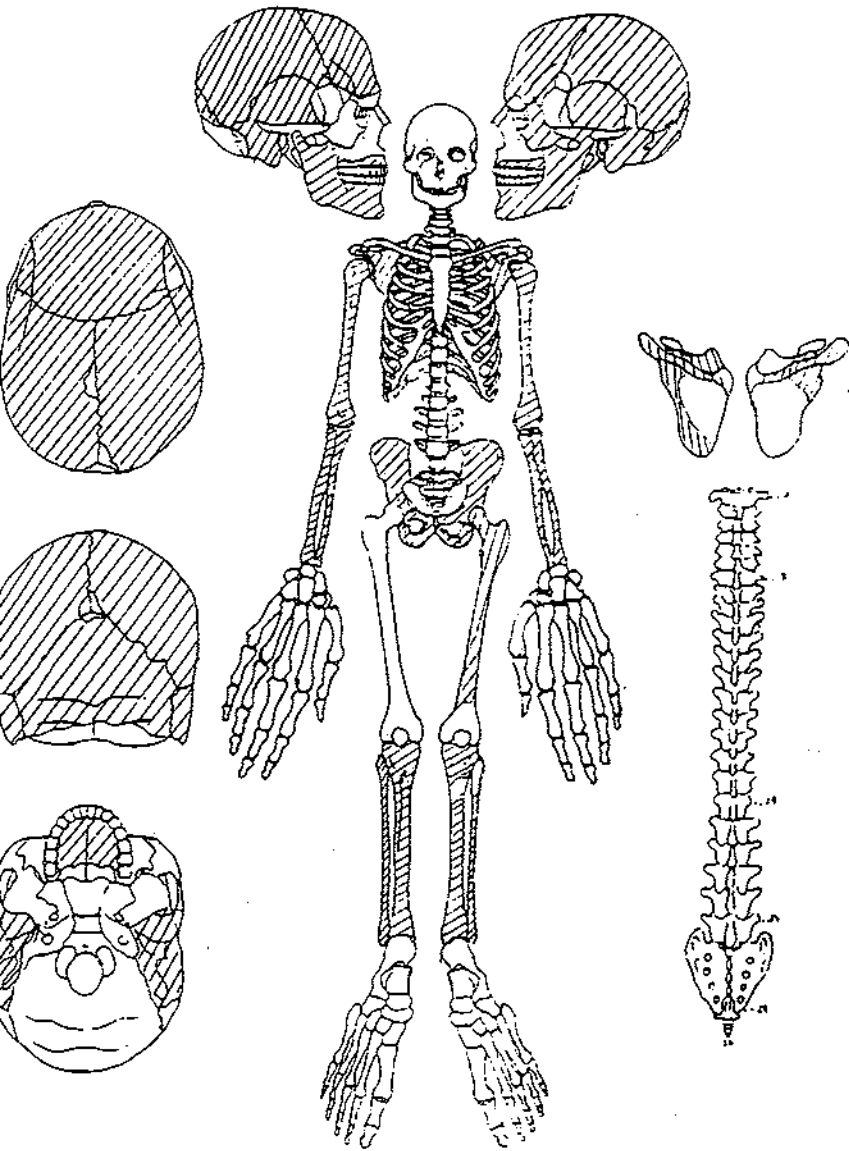
48 47 46 45 44 43 42 41 31 32 33 34 33 36 37 38

Estat dentari	3	3	1	1	1	1	1	4	4	1	1	4	1	1	1	1
Diam. M-D	0	0	102	68	71	71	48	0	0	43	67	0	73	105	112	101
Diam. V-L	0	0	100	87	81	77	65	0	0	81	78	0	90	99	100	95
Càries + grau	0	0	1	1	1	1	1	0	0	1	1	0	1	1	1	1
Retrocés alveolar	0	0	0	2	0	0	1	0	0	2	0	0	1	0	0	1
Calcul	0	0	2	2	1	1	1	0	0	1	1	0	1	2	2	1
Fistules	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Desgast	0	0	4	4	4	3	4	0	0	4	4	0	4	4	4	4
Hipoplàsia + ipol	0	0	1	1	1	1	1	0	0	1	2a	0	2a	1	1	1

Mx Mb Tot

N. Alveols	13	16	29
N. Peces	9	11	20
Pèrdues AM	1	2	3
Pèrdues P.M	3	3	6
Càries	0/9	0/11	0/20
Retrocés	8/9	2/5	10/14
Calcul	3/9	4/11	7/20
Fistules	0/12	0/14	0/26
Hipoplàsies	0/9	2/11	2/20

Observacions: El desgast de les incisives és de bruxista i masticatori. No és anormal.

OS	sigla de fos	D/E/M
Crani	536	
Mandíbula	577	
Escápula	613	D
Escápula	601	E
Costelles (bossa)	593	
Costelles (bossa)	800	
Húmer	618	D
Húmer	616	E
Cúbit	579	D
Cúbit	575	E
Radi	578	D
Radi	574	E
Ilium	668	D
Ilium	663	E
Fèmur	624	E
Tíbia	635	D
Tíbia	626	E
Peroné	641	D
Peroné	625	E

FITXA DENTAL

18 17 16 15 14 13 12 11 21 22 23 24 25 26 27 28

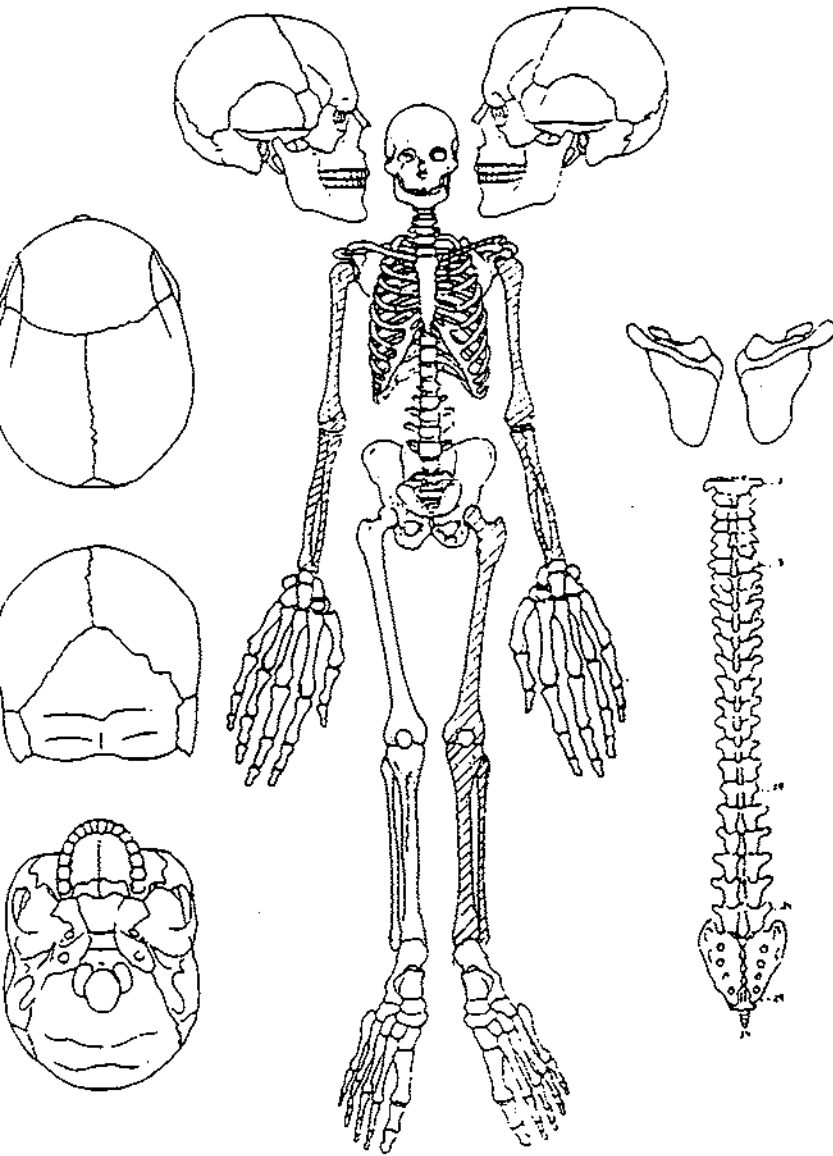
Estat dentar	1	4	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Diám. M-D	92	0	97	84	64	75	58	75	75	82	77	61	64	104	90	92
Diám. V-I	105	0	112	85	84	77	63	66	67	62	80	86	89	115	112	108
Càries + grau	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2b	1
Retròcès alveolar	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0
Càlcul	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	1	2	2	1
Fistules	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Desgast	2	0	3	3	3	3	3	4	3	3	2	2	2	2	2	1
Hipoplàsia + tipol	1	0	0	1	1	1	2a	2a	2a	1	0	0	1	0	0	0

	Nx	Mb	Tot
N. Alveols	16	16	32
N. Peces	15	16	31
Pàrties AM	0	0	0
Pàrties P-M	1	0	1
Càries	1/15	3/15	4/30
Retròcès	0/5	0/9	0/14
Càlcul	4/15	5/15	9/30
Fistules	0/16	0/16	0/32
Hipoplàsies	3/9	8/16	11/25

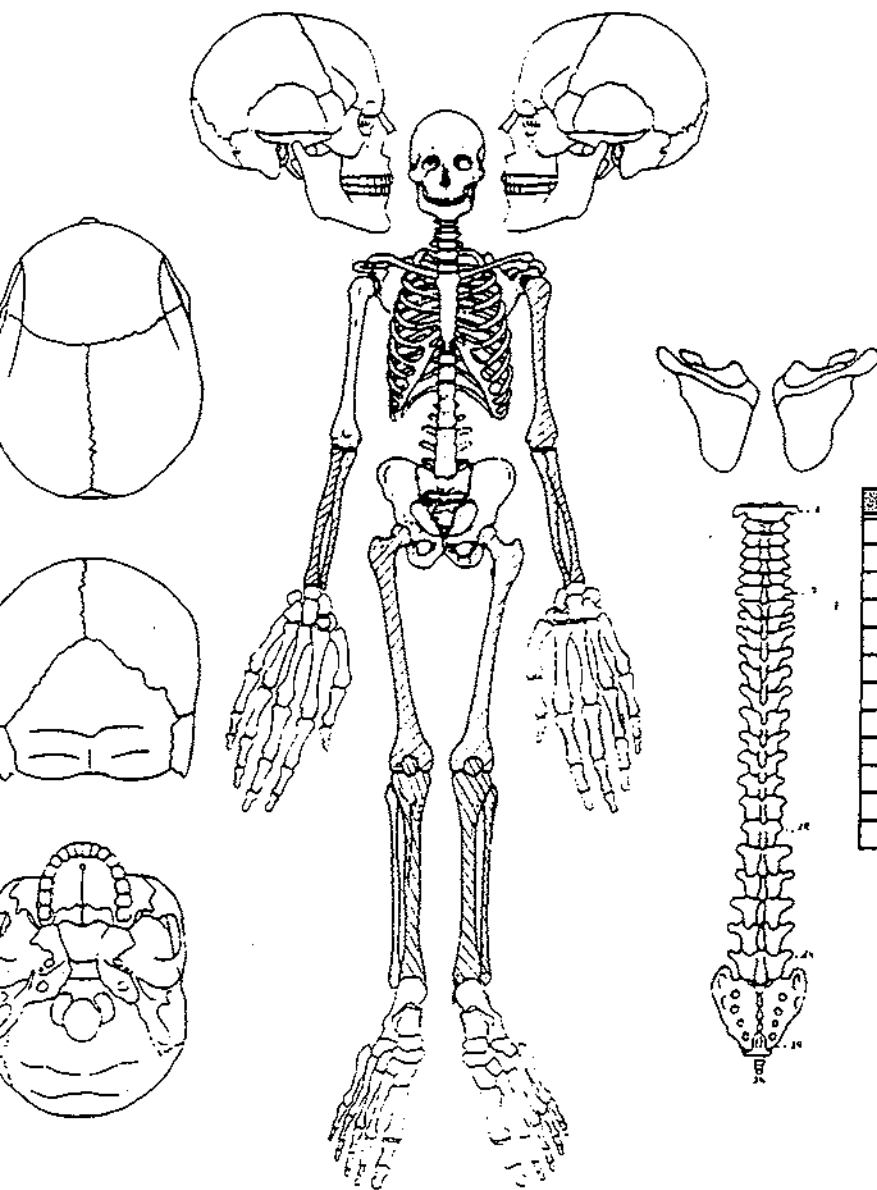
48 47 46 45 44 43 42 41 31 32 33 34 33 36 37 38

Estat dentar	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Diám. M-D	106	104	108	63	62	63	52	48	45	55	62	65	64	0	105	114
Diám. V-I	93	99	104	78	75	70	62	57	55	65	70	75	80	0	96	95
Càries + grau	2a	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	2c	2a
Retròcès alveolar	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1
Càlcul	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	2	1	2	0	2	2
Fistules	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Desgast	1	2	3	2	2	2	2	3	3	2	2	2	2	0	0	2
Hipoplàsia + tipol	1	2c	1	1	1	1	2a	2a	2a	2a	2a	2a	1	1	2c	1

OS	sigla de l'os	D/E/m
Clavicula	749	E
Costelles (bossa)	821	
Húmer	741	D
Húmer	744	E
Epifisi distal Húmer	680	D
Radi	734	D
Radi	737	E
Cúbit	767	D
Cúbit	735	E
Fèmur	759	E
Tíbia	738	E
Peroné	746	E

OS	sigla de fos	D/E/A
Húmer	693	E
Cúbit	699	D
Cúbit	702	E
Radi	677	D
Radi	679	E
Fèmur	766	D
Fèmur	629	E
Ròtula	848	D
Ròtula	830	E
Tíbia	698	D
Tíbia	733	E
Peroné	701	E

FITXA DENTAL

	18	17	16	15	14	13	12	11	21	22	23	24	25	26	27	28
Estat dentar	0	1	1	1	1	1	1	4	4	1	4	1	1	1	1	4
Diám. M-D	0	88	100	89	84	85	70	0	0	72	0	65	70	100	88	0
Diám. V-L	0	120	109	84	88	82	65	0	0	65	0	83	95	109	122	0
Càries > grau	0	1	1	1	1	1	1	0	0	1	0	1	1	1	1	0
Retracés alveolar	0	0	2	2	2	0	0	0	0	0	0	2	1	0	0	0
Càlcul	0	2	2	2	2	2	2	0	0	1	0	2	2	2	2	0
Fístules/Abcessos	0	1	1	1	1	1	1	1	0	0	1	1	1	0	0	0
Desgast	0	2	3	3	3	3	3	0	0	2	0	3	3	3	2	0
Hipoplasia > spot	0	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0

	Mx	Mb	Tot
N. Abcessos	15	0	15
N. Fístules	11	0	11
Parodontitis AM	0	0	0
Parodontitis PLM	3	0	3
Càries	0/11	0	0/11
Retracés	4/5	0	4/5
Càlcul	10/11	0	10/11
Fístules	0/10	0	0/10
Hipoplasia	0/4	0	0/4

	48	47	46	45	44	43	42	41	31	32	33	34	33	36	37	38
Estat dentar	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Diám. M-D	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Diám. V-L	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Càries > grau	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Retracés alveolar	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Càlcul	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Fístules/Abcessos	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Desgast	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hipoplasia > spot	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Observacions: Individu metòpic del qual no en tenim la mandíbula.

FITXA DENTAL

18 17 16 15 14 13 12 11 21 22 23 24 25 26 27 28

Estat dentari	1	1	1	1	1	1	4	4	1	4	1	4	1	1	1	1
Diám. M-D	97	93	100	82	68	73	0	0	92	0	78	0	82	106	86	87
Diám. V-I	105	109	110	81	97	84	0	0	72	0	84	0	94	112	109	105
Càries + grau	1	1	1	1	1	1	0	0	1	0	1	0	1	1	1	1
Retròcés alveolar	1	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2	1
Calcul	2	2	2	2	2	2	0	0	2	0	2	0	2	2	2	2
Fistules	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Desgast	1	2	3	2	2	2	0	0	2	0	2	0	2	2	2	1
Hipoplasia + tipol.	1	2a	2a	1	1	1	0	0	1	0	2a	0	1	2a	2a	1

48 47 46 45 44 43 42 41 31 32 33 34 33 36 37 38

Estat dentari	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Diám. M-D	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Diám. V-I	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Càries + grau	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Retròcés alveolar	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Calcul	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Fistules	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Desgast	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hipoplasia + tipol.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Mx. Mb Tot.

N. Alveols	16	no	16
N. Peces	12	no	12
Pèrtes AM	0	no	0
Pèrtes PM	4	no	4
Càries	0/12	no	0/12
Retròcés	2/7	no	2/7
Calcul	12/12	no	12/12
Fistules	0/16	no	0/16
Hipoplasies	5/12	no	5/12

Observacions:

FITXA DENTAL

	18	17	16	15	14	13	12	11	21	22	23	24	25	26	27	28
Estat dentari	0	2	1	1	1	1	1	1	2	2	2	1	1	1	1	0
Diam. M-D	0	0	97	82	82	81	84	80	85	84	78	82	83	93	96	0
Diam. V-L	0	0	0	90	89	86	86	73	73	65	91	90	89	0	0	0
Caries + grau	0	1	4b	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	4b	0
Retracció alveolar	0	0	0	1	2	0	0	0	0	0	0	2	2	0	0	0
Càlcul	0	2	2	2	2	2	1	1	1	2	2	2	2	2	2	0
Fistules	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0
Desgast	0	4	4	4	4	3	4	4	4	4	4	4	4	4	4	0
Hipoplasia + tipol	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0

	Mx	Mb	Tot
N. Alveols	10	16	26
N. Peces	14	13	27
Pèrdues AM	0	3	3
Pèrdues P II	0	0	0
Caries	2/14	3/13	5/27
Retracció	3/4	7/12	10/16
Càlcul	11/14	13/13	24/27
Fistules	0/4	0/16	0/20
Hipoplasies	0/14	8/14	8/28

	48	47	46	45	44	43	42	41	31	32	33	34	33	36	37	38
Estat dentari	3	1	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	3	1	1
Diam. M-D	0	105	0	70	62	65	54	46	49	56	65	74	71	0	110	104
Diam. V-L	0	105	0	81	74	78	60	59	59	62	66	78	80	0	103	103
Caries + grau	0	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	3b	0	4b	4c
Retracció alveolar	2	0	2	1	2	0	1	1	2	1	0	1	2	0	2	2
Càlcul	0	2	0	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0	2	2
Fistules	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Desgast	0	4	0	3	3	4	4	4	4	4	4	3	3	0	4	3
Hipoplasia + tipol	1	0	1	1	2a	2a	2a	2a	2a	2a	2a	2a	2a	1	0	1

Observacions: Molars amb desgast oblic important, però no atribuït a un desgast extraalimentari, ja que sembla que les dents s'han desgastat i fracturat a les cúspides funcionals. L'individu li manquen forces peces, i només podia usar els molars desgastats. Una peça presenta la cambra pulpar exposada. Certament l'individu presenta una dentadura amb una forta abrasió, però no és patològica ni anormal, ja que el desgast és a tota la boca, (no selectiu d'unes peces concretes), i el desgast més exigent dels molars és selectiu per on mastaguem.

FITXA DENTAL

	18	17	16	15	14	13	12	11	21	22	23	24	25	26	27	28
Estat dentari	0	0	3	3	3	3	4	4	4	4	4	4	3	3	0	0
Diam. M-D	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Diam. V-I	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Caries - grau	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Retròcs alveolar	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Calcul	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Fistules/Abcessos	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0
Desgast	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hipoplàsia - tipol	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

+

	48	47	46	45	44	43	42	41	31	32	33	34	33	36	37	38
Estat dentari	1	1	1	1	4	4	4	4	4	4	4	4	1	3	3	3
Diam. M-D	110	105	108	70	0	0	0	0	0	0	0	0	74	0	0	0
Diam. V-I	100	105	97	74	0	0	0	0	0	0	0	0	79	0	0	0
Caries - grau	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
Retròcs alveolar	2	2	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Calcul	2	2	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0
Fistules/Abcessos	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1
Desgast	2	2	3	2	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0
Hipoplàsia - tipol	2c	1	2a	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0

Observacions: Manquen moltes peces post.mortem.

	Mx	Mb	Tot
N. Abcess	12	16	28
N. Peces	0	5	5
Fistules AM	6	3	9
Fistules PM	6	8	14
Caries	no	9/5	9/5
Retròcs	no	4/4	4/4
Calcul	no	5/5	5/5
Fistules	0/3	0/15	0/18
Hipoplàsia	no	2/5	2/5

FITXA DENTAL

	18	17	16	15	14	13	12	11	21	22	23	24	25	26	27	28
Estat dentari	0	1	1	1	1	1	4	4	1	1	0	1	1	1	1	3
Diám. M-D	0	95	97	58	52	72	0	0	80	59	0	82	81	100	108	0
Diám. V-L	0	107	105	90	83	81	0	0	71	64	0	86	91	110	111	0
Caries + grau	0	1	1	1	1	1	0	0	1	1	0	1	1	1	1	0
Retrocés alveolar	0	2	2	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Càlcul	0	2	2	2	2	2	0	0	2	2	0	2	2	2	2	0
Fístules	0	1	1	1	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1
Desgast	0	3	4	2	2	4	0	0	4	4	0	2	2	3	3	0
Hipoplàssia + tipol	0	1	1	1	1	1	0	0	1	1	0	1	1	1	1	0

	48	47	46	45	44	43	42	41	31	32	33	34	33	36	37	38
Estat dentari	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Diám. M-D	103	105	106	64	0	68	49	43	43	49	68	62	65	107	102	104
Diám. V-L	98	105	106	79	0	78	62	55	56	62	75	73	81	105	104	97
Caries + grau	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Retrocés alveolar	1	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2
Càlcul	2	2	2	2	0	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Fístules	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Desgast	2	2	3	2	0	4	4	4	4	4	4	3	3	3	3	2
Hipoplàssia + tipol	1	1	1	1	0	1	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1

	Mx	Mb	Tot.
N. Alveol	15	15	30
N. Peces	11	15	26
Pèrdues AM	1	0	1
Pèrdues P.M	2	0	2
Caries	0/11	0/15	0/26
Retrocés	4/4	3/5	7/9
CÀLCI	11/11	15/15	26/26
Fístules	0/7	0/5	0/12
Hipoplàssies	0/11	0/12	0/23

Observacions: Desgast de sobremossegada, però és un desgast normal oclusal d'articular, no per sobreús.

